

Univerzita Hradec Králové
Pedagogická fakulta
Katedra českého jazyka a literatury

Jazykový obraz světa trávicího traktu v českém a anglickém jazyce

Diplomová práce

Autor: Bc. Adéla Škanderová
Studijní program: N7504 Učitelství pro střední školy
Studijní obor: Učitelství pro střední školy – český jazyk a
literatura
Učitelství pro 2. stupeň základní
školy – anglický jazyk a literatura
Vedoucí diplomové práce: PhDr. Lukáš Zábranský, Ph.D.

Hradec Králové

2016

Zadání diplomové práce

Autor: Bc. Adéla Škanderová

Studium: P14P0405

Studijní program: N7504 Učitelství pro střední školy

Studijní obor: Učitelství pro střední školy - český jazyk a literatura, Učitelství pro 2. stupeň ZŠ - anglický jazyk a literatura

Název diplomové práce: **Jazykový obraz světa trávicího traktu v českém a anglickém jazyce**

Název diplomové práce AJ: A Linguistic Picture of the Digestive System in Czech and English

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Bakalářská práce pojednává o jazykovém obraze světa vybraných somatismů v anglickém a českém jazyce, konkrétně o komponentech trávicí soustavy (zejména ústa, pusa, rty, zuby, jazyk). Teoretická část se zabývá termínem kognice, kognitivní vědou, posléze i lingvistikou. Dále objasňuje procesy v naší mysli, které jsou pro koncept jazykového obrazu světa klíčové, tj. konceptualizace, kategorizace, metafora, antropocentrismus apod. Praktická část pak pracuje s konkrétním výskytem somatismů v různých jazykových kontextech obou jazyků, a to především v podobě kolokací nebo frazeologie a idiomatiky. Analýza probíhá na základě teorie profilu a jeho představových schémat. Jako doplňující zdroj poslouží i psychosomatika.

DRAAISMA, Douwe. Metafory paměti. Praha: Mladá fronta, 2003. 281. FILIPEC, Josef et. al. Slovník spisovné češtiny. Praha: Academia, 2010. 647. LAKOFF, George. Ženy, oheň a nebezpečné věci. Praha: Triáda, 2006. MACHEK, Václav. Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia, 1968. MRHAČOVÁ, Eva. Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice. (Tematický frazeologický slovník II). Ostrava: FF OU, 2002. NEBESKÁ, Iva: Úvod do psycholingvistiky. Praha: UK, 2007. PONĚŠICKÝ, Jan. Psychosomatika pro lékaře, psychoterapeuty i laiky. Praha: Tritron, 2002. SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie. Vybraná slovesa pohybu v češtině. Praha: Karolinum, 2010. SCHWARZOVÁ, Monika. Úvod do kognitivní lingvistiky. Praha: Dauphin, 2009. VAŇKOVÁ, Irena. Nádoba plná řeči. Praha: Karolinum, 2007. VAŇKOVÁ, NEBESKÁ A KOL. Co na srdci, to na jazyku. Praha: Karolinum, 2005.

Garantující pracoviště: Katedra českého jazyka a literatury,
Pedagogická fakulta

Vedoucí práce: PhDr. Lukáš Zábranský, Ph.D.

Oponent: PhDr. PaedDr. Miloslav Vondráček, Ph.D.

Datum zadání závěrečné práce: 19.1.2015

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala pod vedením vedoucího práce samostatně a uvedla jsem všechny použité prameny a literaturu.

Hradec Králové, 20. května 2016

.....

vlastnoruční podpis

Touto cestou bych ráda vyjádřila velké díky panu dr. Lukášovi Zábranskému za jeho podnětné a včasné rady a především za spolehlivost a ochotu při vedení diplomové práce. Děkuji také své rodině, blízkým a přátelům, kteří mi byli při zrodu diplomové práce oporou.

ANOTACE

ŠKANDEROVÁ, Adéla. Jazykový obraz světa trávícího traktu v českém a anglickém jazyce. Hradec Králové: Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2016, 79 s. Diplomová práce.

Diplomová práce pojednává o jazykovém obraze světa vybraných somatismů v českém jazyce; jejich výskyt je poté srovnáván s anglickým jazykem. Teoretická část se zabývá termíny, jako je kognice, kategorizace, antropocentrismus a lingvistika v kontextu kognitivní vědy. Práce zčásti objasňuje procesy v lidské mysli, které jsou pro koncept jazykového obrazu světa klíčové, tj. konceptualizace, metafora apod. Praktická část pak pracuje s konkrétním výskytem somatismů v různých jazykových kontextech obou jazyků, a to především v podobě kolokací nebo jednotek frazeologie a idiomatiky. Analýza probíhá na základě teorie profilu a jeho představových schémat. Jako doplňující zdroje slouží práci i nelingvistické obory, např. psychosomatika, jejíž premisy byly shledány během tvorby práce za užitečné.

KLÍČOVÁ SLOVA

Kognice

Kognitivní lingvistika

Jazykový obraz světa

Kategorizace

Profil

ABSTRACT

ŠKANDEROVÁ, Adéla. *A Linguistic Picture of the Digestive System in Czech and English*. Hradec Králové: Faculty of Education, University of Hradec Králové, 2016, 79 pp. Master's Thesis.

This Master's Thesis deals with the linguistic picture of the particular somatisms in Czech; their emergence is then compared with their equivalents in English. The theoretical part covers the terms cognition, categorization, anthropocentrism and linguistics in the context of cognitive science. The thesis partly clarifies the processes in the human mind which seem to be crucial when understanding the linguistic picture of the world – e. g. conceptualization, metaphor etc. The practical part summarizes the particular use of somatisms within the various language contexts of both languages; dealing predominantly with the collocations or the phraseologisms / idioms. The analysis is based on the the profile theory and its image schema. This language background is accompanied by the non-linguistic disciplines - e.g. psychosomatics – whose premises proved to be useful while writing this thesis.

KEY WORDS

Cognition

Cognitive Linguistics

Linguistic Picture of the World

Categorization

Profile

Obsah

1 Úvod.....	10
2 Kognitivní věda.....	11
2.1 Proč se zajímat o kognitivní vědu.....	11
2.2 Povaha kognitivní vědy a její přístupy.....	12
2.2.1 Objektivismus a zkušenostní realismus.....	12
2.2.1.1 Antropocentrismus.....	13
2.2.1.1.1 Míry a měřítka.....	14
2.2.1.1.2 Poloha a prostor.....	15
2.3 Kategorizace.....	16
2.3.1 Kognitivní psychologie.....	16
2.3.2 Příklady kategorií.....	18
2.3.3 Úskalí kategorií.....	19
2.3.4 Teorie prototypů.....	19
2.3.4.1 Prototypy v jazyce.....	19
3 Kognitivní modely.....	21
3.1 Starý mládenec.....	21
3.2 Svazkové kognitivní modely.....	22
3.2.1 Kognitivní modely & kategorie.....	22
3.2.1.1 (Ne)kognitivní modely.....	23
3.3 Metonymický model.....	24
3.3.1 Stereotypy.....	25
3.3.2 Vybrané metonymické modely.....	26
4 Kognitivní sémantika.....	28
4.1 Kinestetická obrazová schémata.....	29
4.2 Metafora.....	30
4.2.1 Zkušenostní základní metafory.....	31
4.2.2 Konceptualizace.....	31
4.2.2.1 Konceptualizace emocí.....	32
4.2.2.2 Mentální prostory.....	34
4.2.3 Metaforické a metonymické modely.....	34
5 Konceptualizace v každodenním životě.....	34
5.1 Různá pojetí relativismu.....	35
6 Jazyk v kognitivním rámci.....	38
6.1 Jazyk uvnitř mysli.....	38

6.2 Kognitivní lingvistika.....	39
6.2.1 Lingvistika kognitivní a Kognitivní.....	39
6.2.2 Interdisciplinární přesah.....	40
7 Metodika praktické části.....	42
8 Jazykový obraz světa.....	42
9 Obraznost a lidské tělo.....	44
10 Jazyk.....	45
10.1 Etymologie.....	45
10.2 Jazyk a jeho charakteristika.....	46
10.3 Jazyk v širším kontextu komunikace.....	47
10.3.1 JOS jazyka v kontextu komunikace.....	49
10.3.1.1 Místo.....	49
10.3.1.2 Stroj.....	49
10.3.1.3 Ostatní.....	50
10.3.1.4 Deriváty.....	50
10.4 Jazyk v oblasti kvality a obsahu komunikace.....	50
10.5 Jazyk v kontextu vlastností člověka.....	51
10.6 Jazyk jako zdravotní / fyzický stav člověka.....	53
10.7 Jazyk jako indikátor střízlivosti.....	54
10.8 <i>Tvar, nástroj chuti a jídla a ukazatel počasí</i>	54
10.9 Stojící jazyk.....	55
10.10 Jazyček.....	55
10.11 Jazyk vs Tongue.....	56
10.11.1 Komunikace.....	56
10.11.2 Kvalita a obsah komunikace.....	57
10.11.3 Kontext vlastností člověka.....	57
10.11.4 Kontext alkoholové střízlivosti.....	58
10.12 Jazyk vs Language.....	59
11 Zuby.....	60
11.1 Etymologie.....	60
11.2 Zuby a jejich charakteristika.....	60
11.3 Konceptualizace zubů v češtině.....	61
11.4 Vlastnosti zubních tkání.....	62
11.5 Zuby v kontextu chuti, jídla a pití.....	63
11.6 Zuby jako prostředek komunikace.....	64

11.7 Zuby jako vlastnost / charakteristika.....	65
11.8 Zuby v oblasti emocí.....	66
11.9 Zuby jako ukazatel hladu / bídy.....	67
11.10 Zub jako centrum poznání / dosažení.....	68
11.11 Ostatní.....	68
11.12 Zoubek a zubáky.....	69
11.13 JOS zubů v českém jazyce.....	70
11.13.1 Člověk.....	70
11.13.2 Místo.....	70
11.13.3 (Ná)stroj.....	71
11.13.4 Ostatní.....	71
11.13.5 Významná synekdocha.....	71
11.14 Zub(y) vs Tooth.....	72
11.15 Zuby vs Teeth.....	73
11.16 Ostatní sémantické shody.....	74
12 Závěr.....	76
13 Zdroje.....	78

1 Úvod

Ve chvíli, kdy se stal jazyk předmětem zkoumání, byl pro přehlednost a zjednodušení jeho analýzy uspořádán do několika vrstev. Základní a hierarchicky nejjednodušší je vrstva foneticko-fonologická, na kterou navazuje rovina morfologická a lexikální, přičemž poslední složka se neobejde bez poznatků sémantiky. Následuje syntax, která využívá závěrů všech již zmíněných subdisciplín. Záběr lingvistiky (tedy jazykovědy) je ale daleko větší.

Lingvistika je věda, která podobně jako ostatní neexistuje izolovaně a je pro ni charakteristická propojenost s obory na první pohled nesouvisejícími. Strukturami v mozku odpovědnými za řeč, jazyk, produkci, percepci se zabývá neurolingvistika; bilingvismus a osvojování si jazyka u malých dětí zkoumá psycholingvistika; jazyk v kontextu společnosti popisuje sociolingvistika a výčet by mohl pokračovat.

Koncept této práce je založen na kognitivní odnoži jazykovědy. Každý průměrný uživatel jazyka si je schopen uvědomit obraznost, se kterou jazyk pracuje dnes a denně, a právě frekvence a každodennost jejího užívání vede k automatizaci a neuvědomění tohoto jevu – mnozí (a je to naprosto přirozený jev) se nezamýšlí nad spojeními jako *zvedá se mi z ní žaludek, hod' na ni očko, být páté kolo u vozu, mít kyselý obličej* apod.

Kognitivní lingvistika spatřuje jazyk jako předmět, jehož prostřednictvím můžeme pozorovat pochody v mysli, tj. na základě jakých vzorců a filtrů vznikají metafory a ustálená slovní spojení. Jazyk pokládá za poznávací proces, který nám je schopen tyto principy odhalit. Jedná se o vědu, která z důvodu své komplexity spolupracuje se širokou škálou oborů, v potaz je tedy důležité brát princip interdisciplinarity této práce, prostupnosti a propustnosti vědních oborů.

Stejně jako bakalářská práce, na kterou tato diplomová práce navazuje, je rozdělena na část teoretickou a praktickou. První část bude popisovat kognitivní vědu, její východiska, premisy, obecné zákonitosti. Část praktická se pak bude věnovat komponentům trávicí soustavy a jejich jazykovému obrazu světa v českém a anglickém jazyce. Praktická část bude opět využívat analýzy profilů a jejich představových schémat.

Cílem této práce je zamyslet se nad tím, proč se jazyk často opírá o tělesné stavy člověka a využívá jeho částí těla, aby vystihl určitou skutečnost. Přínos pak spatřuji v pohledu na jazyk ojedinele komplexním a vědně-průnikovým / interdisciplinárním.

2 Kognitivní věda

2.1 Proč se zajímat o kognitivní vědu

Než práce začne popisovat povahu kognitivní vědy, je dobré se zamyslet nad tím, zdali je vůbec důležité věnovat této průnikové vědě čas a proč. K odhalení odpovědi je třeba zmínit několik disciplín, které se propojily právě z toho důvodu, aby vytvořily nový druh poznání (kognitivní vědu). Jde o filozofii, psychologii, neurovědu a kybernetiku.

Není žádným překvapením, že na výstavbě kognitivní vědy se podílela filozofie, neboť matka věd se již od svých počátků zabývala existencí a stavem mysli ať už v kontextu vědomí, tak svobodné vůle. Co se týče psychologie, s prohlubujícími se poznatky o lidské duši se vydělila z filozofie (19. století) a odklon od vnitřního prožívání k vnějším projevům chování dala v rámci své existence za vznik kognitivismu, snažící se hledat metafory lidské mysli.

Neurověda nabídla materiální základ mysli, tj. části mozku zodpovědné za různé duševní aktivity. Přelomový okamžik znamenal objev neuronu, který využila později kybernetika, neboť jejím cílem bylo sestrojít neuronové sítě inspirované fungováním mozku. Kybernetika, zabývající se řízením a přenosem informací, pak neuvěřitelně propojila biologii, matematiku a techniku. Všechny tyto impulzy vedly ke vzniku umělé inteligence, která byla snad největším podnětem pro něco, co v dnešní době nazýváme kognitivní vědou.

Poselství kognitivní vědy můžeme spatřovat v přípravě na neustále se prohlubující se vztah mezi člověkem a světem techniky. Při předpokladu, že snahy umělé inteligence směřovaly a stále směřují k vývoji propojeného systému, který by se svou dokonalostí blížil k fungování centrální nervové soustavy, je logické, že je nezbytné nejprve *poznat* principy fungování lidského mozku (řešení problémů, druhy myšlení, představivost, rozhodování, filtrace informací, apod.). Zdůraznit je třeba slovo *poznat* a jeho deriváty, protože základové slovo této vědy je *kognice* (souhrn myšlenkových operací skrz ně poznává člověk okolní svět, poznání, poznávání). Proč se zajímat o kognitivní vědu, by mělo být v této chvíli jasné (Thagard, 2001, s. 7-10).

2.2 Povaha kognitivní vědy a její přístupy

Podle George Lakoffa (2006, s. 11) je kognitivní věda poměrně novou záležitostí, která spojuje poznatky antropologie, psychologie, jazykovědy, filozofie a matematiky. Zabývá se otázkami, co to je rozum, co je to zkušenost, jakou hodnotu má zkušenost v našem vědomí, jaký pojmový aparát má jaký člověk / jazyk, jak se mezi sebou liší apod. Kognitivní věda zaujímá dva pohledy, tradiční a nový přístup.

Tradiční přístup považuje rozum za nezávislou složku těla. Je to systém předpokladů, jehož tvrzení jsou buď pravdivá, nebo nepravdivá. Jelikož je rozum v tomto pojetí abstraktní, nemusí být nutně složkou konkrétního organismu a přesahuje jakákoliv fyziologická hlediska (nezávislá existence). Oproti tomu nový přístup má tělesnou podstatu, imaginativní složky rozumu (metafora, metonymie, mentální obraznost) považuje za jevy centrální. Pokud jde o význam, na rozdíl od transcendentního pojetí tradičního přístupu, nový vykládá význam podle myslících bytostí (povaha myslících organismů je klíčová pro studium rozumu).

Obě pojetí připouštějí, že způsob, podle kterého nové informace nebo zkušenosti zpracováváme, je založen na kategorizaci. Liší se však v jejich chápání. Pro tradiční pojetí je kategorizace definována vlastnostmi, které jsou sdíleny všemi členy. U kategorizace nezáleží na tělesné povaze bytosti a není zde žádný vliv imaginativních mechanismů. Nové pojetí naopak zastává názor, že lidská tělesná zkušenost a způsob, jakým používáme imaginativní mechanismy, je základní způsobem třídění (kategorizace) informací a zkušeností (Lakoff, 2006, s. 11 – 12).

2.2.1 Objektivismus a zkušenostní realismus

Tradiční přístup (ke kategorizaci) je někdy nazýván objektivismem. Předpokládá, že je zde objektivní svět a soubor (abstraktních) symbolů našeho myšlení, který s tímto světem koresponduje, čím vzniká zobrazení skutečnosti. Mezi důležité body objektivismu patří teze, že:

- mysl je jako stroj, který pracuje se symboly jako počítač s algoritmy,
- pro vytváření významu symbolů jsou důležité vazby na vnější svět (symbolem zde může být například slovo nebo mentální reprezentace),
- lidské tělo nemá zásadní vliv na základ pojmu a rozumu obecně (myšlení je tedy nezávislé na těle).

Jak tomu obvykle bývá, tyto názory sdíleny všemi kognitivními vědci. Poznatky věd, jako je psychologie, antropologie, lingvistika, v poslední době došly k poznatkům, které jsou doslova v protikladu k poznatkům objektivismu. Jelikož jsou tyto myšlenky pro práci zásadní a zdá se těžké je parafrázovat bez ztráty své podstaty, práce překládá jejich doslovné citace.

- „Myšlení je závislé na těle, to znamená, že struktury, které používáme při sestavování pojmových systémů, vyrůstají z našich tělesných zkušeností a dávají smysl v jejich kontextu. Navíc jádro našich pojmových systémů je přímo ukotveno ve vnímání, pohybech těla a zkušenostech fyzické a sociální povahy“.¹

- „Myšlení je imaginativní v tom smyslu, že pojmy, které nejsou přímo ukotveny ve zkušenosti, jsou zastoupeny metaforami, metonymiemi a mentální obrazností – jež všechny přesahují doslovné zrcadlení neboli zobrazení vnější skutečnosti. Právě tato imaginativní schopnost umožňuje abstraktní myšlení a dláždí mysl cestu mimo to, co můžeme vidět nebo čeho se můžeme dotknout“.²

- Myšlení je na rozdíl od pojetí objektivistického povahy celistvé (gestaltu), nevyznačuje se atomismem, jakousi „rozkladatelností“.

- „Myšlení je více než jen mechanická manipulace s abstraktními symboly“.³ Kognitivní procesy, jako je například učení a paměť, pak závisejí na celku a jeho pojmové vybavenosti.

Společným jmenovatelem pro výše zmíněné přístupy je tzv. zkušenostní realismus, někdy také experiencialismus. Od objektivismu se zásadně liší u myšlení, „což zahrnuje abstraktní a tvořivé uvažování i uvažování o konkrétních věcech, umožněno tělem. Lidský rozum (...) vyrůstá z povahy organismu a všeho, co přispívá k jeho individuální i kolektivní zkušenosti“.⁴ Experiencialismus bere na zřetel i vrozené dispozice a prostředí, ve kterém se jedinec pohybuje. (Lakoff, 2006, s. 14 – 15).

2.2.1.1 Antropocentrismus

Antropocentrismus je směr, který se svým pojetím blíží zkušenostnímu realismu. Jde o přístup známý již od antiky, v dnešní době vyzdvihovalý zejména lublinskou školou. Jeho východiskem je předpoklad, že člověk (anthrópos) je centrální jednotka

1 LAKOFF George: Ženy, oheň a nebezpečné věci, Praha: Triáda, 2006, 14

2 LAKOFF George: Ženy, oheň a nebezpečné věci, Praha: Triáda, 2006, 14

3 LAKOFF George: Ženy, oheň a nebezpečné věci, Praha: Triáda, 2006, 14

4 LAKOFF George: Ženy, oheň a nebezpečné věci, Praha: Triáda, 2006, 15

pro měření všeho. Je to filtr, šablona, od které se všechno odvíjí a ze které všechno vychází.

S antropocentrismem se běžný uživatel jazyka setkává každý den, spojení jsou pro něj ale již do takové míry zautomatizovaná, že si v nich problematiku antropocentrismu přirozeně neuvědomují. Pokud je něco velké / malé, tiché / hlučné, na chuť dobré / na chuť špatné, co jiného by mohlo být filtrem než lidská zkušenost nebo lidské tělo. Kniha může být pro člověka malá, pro jiného živočicha je naopak obrovská. To, co je pro lidský druh tiché, může být pro někoho jiného na prahu bolesti smyslového vnímání a tak by bylo možné pokračovat. Tato problematika se týká i kvalitativních přídavných jmen, např. jedovatý. V přírodovědných dokumentech je často slyšet spojení „jedovatý hadí jed“, které je navíc samo o sobě pleonasmem. Toto slovní spojení má automatický přívlastek jedovatý, přičemž je životu nebezpečný pouze pro člověka. Pro ostatní živočišné tvory to může být látka bezpečná. Podobně můžeme hovořit o barvách. Fakt, že vnímáme zelenou zeleně a červenou červeně, neznamená, že ji někdo jiný nevidí například fialově.

2.2.1.1.1 Míry a měřítka

Důkaz o člověku jako filtru, měřítku, vzoru jsou i číslovky. Když se americká lingvistika zabývala studiem číslovek, přišla na to, že ve většině jazycích je pravidelné skloňování číslovek narušeno třemi výjimkami. Číslo, která této význačnosti podléhala, byla opakovaně jednička, dvojka a pětka. Výzkum navíc v množině zkoumaných jazyků opomíjel genealogické a příbuzenské hledisko jazyků. Důvodem, proč zrovna tyto číslovky se vymykají pravidelnosti v systému jazyka, byla právě jejich výlučnost v lidské zkušenosti. Člověk má dvě oči, dvě horní končetiny, dvě dolní končetiny a pět prstů. Jednička je pak symbolem individuality, našeho základu (Vaňková, 2007, s. 56 – 60).

Výjimkou nejsou ani míry, které taktéž odkazují k lidskému tělu. Jsou průkazným materiálem toho, že i v dávných dobách lidé potřebovali něco, podle čeho by se řídili na poli matematiky a fyziky a měření. Nejjednodušší bylo začít u lidského těla – loket, krok, palec, lok, hlt, špetka. I když o těchto jednotkách slycháváme dodnes a v lidových vrstvách se používají dodnes, nutno podotknout, že na poli teoretickém se nepoužívají. Jsou asociovány spíše s přirozeným každodenním životem. Na stejném principu fungují slovní spojení, jako je *tam nedosáhneš, má vodu po pás, má toho po krk* (Škanderová, 2013, s. 17).

2.2.1.1.2 Poloha a prostor

Co se týče orientace v prostoru, veškeré polohy, které jsou asociovány se vzpřímeným postojem těla a těles, jsou vnímány pozitivně. Když se člověk pohybuje vzpřímeně, rovně, je obvykle zdravý a pozitivně naladěný. Naopak ve stavu nemoci, psychické nepohody, zkroušené nálady se lidské tělo jeví sklesle, povadle, hroutí se. Od této zmíněné základní přirozené zkušenosti z každodenního (přirozeného) světa pramení základní opozice *být nahoře – být dole*. Daří se mi, jsem zdravý, jsem veselý znamená být nahoře, opak toho všeho znamená být dole, tj. spojení, která slycháváme dnes a denně.

Obecně i vzdálenosti a orientace v prostoru se připodobňují k lidskému tělu. V češtině jsou pak zejména frekventované. Spojení jako *nosit někomu něco pod nos* (poskytnout někomu něco bez námahy dotýčného), *ujet před nose* (nestihnout o malou chvíli například dopravní prostředek). Určité zesílení předešlého spojení je *bylo to o fous*, které implikuje (ne)zvládnutí něčeho o minimální úsilí, časový úsek. Další částí těla jsou boky - *mít po boku milovanou osobu*, která naznačuje velkou míru blízkosti (spíše abstraktní). Spojení *mít po ruce nůžky* zase může naznačovat blízkost fyzickou. Části těla se používají k vyznačení směru (*šel za nose*), času (*zkoušky jsou přede mnou*), kvantity (*mám ho po krk, mám něco v oku*).

S antropocentrismem souvisí i antropomorfismus, jinými slovy polidšťování neživých objektů neboli personifikace – *pes žárlí, pračka stávkuje* apod. Nelze opomenout ani opozici *vlastní – cizí*, kde vlastní (domácí) implikuje bezpečí, něco známého a nese s sebou pozitivní konotaci. V případě druhého pólu, *cizí*, je sdílený pocit v duchu něčeho nového, neznámého, nevlastního, a tudíž spíš negativního. S tím souvisí i pozitivní konotace slova *mateřský*, jež navozuje pocit bezpečí, pocit příslušnosti. Ne všechna podstatná jména vztahující se k rodině však tuto vlastnost mají, např. *tchyně* nebo *macecha* plus jejich deriváty, např. *chovat se macešsky* (Škanderová, 2013, s. 18).

Z výše zmíněného lze usoudit, že lidské tělo / lidská zkušenost / přirozený svět, ve kterém se lidský tvor pohybuje, má prominentní vliv na naše vyjadřování. Frekvence slovních spojení využívající lidské tělo jako své měřítko navíc nepatří na periferii lexikonu, nýbrž do jeho centra. To vše podporuje jednu ze zásadních myšlenek kognitivní vědy / lingvistiky, tj. antropocentrismus.

2.3 Kategorizace

Po úvodu do kognitivní vědy, jejích směrů a důkazu o její aplikovatelnosti do praxe je nezbytné přiblížit pojem kategorizace. Kategorie je obecně skupina prvků, které byly k sobě přiřazeny na základě jednoho (nebo více) sdíleného jevu. Třídících hledisek, podle kterých je možno kategorizovat, je pochopitelně široká škála. Skupiny různých kategorií pak podléhají konkrétní hierarchizaci. Co do kognitivní lingvistiky, kategorizace je teorie způsobu, jak lidská mysl třídí nově přijaté informace. Kategorizace je pak klíčový pojem k pochopení kognitivní lingvistiky a teorii jazykového obrazu světa, který je předmětem této práce.

„Kategorizace bychom neměli brát na lehkou váhu. Pro naše myšlení, vnímání, jednání a řeč neexistuje nic centrálnějšího, než je kategorizace“.⁵ Jak říká George Lakoff (2006, s. 19 - 20), jde o zásadní pochod v našich myslích, kterého využíváme vždy, když vnímáme něco jako druh něčeho, ať jde o věci, emoce, ale také činnosti. Při každé činnosti (žehlení, mluvení, praní, psaní) využíváme druh činnosti z konkrétní kategorie, v tomto případě kategorie motorických činností. Kategorizace je fenomén, bez kterého bychom nemohli konstruktivně myslet a výsledky našeho myšlení aplikovat, logicky ani zkoumat lidské myšlení.

Pokud jde o historie kategorií a kategorizace, doba Aristotelova předložila teorii neproblematických kategorií. Jejich (vzhledem k dnešní době) jednoduché pojetí obsahovalo kategorii jako nádobu, do které se věc (která byla zrovna kategorizována) hodila, nebo nehodila. Toto východisko, klasická teorie, nebyla podložena empirickými studiemi, byla považována za jakýsi axiom, který je nezpochybnitelný, daný a vědeckými okruhy respektovaný. Poté přišlo poměrně krátké období empirických výzkumů na poli kognitivní psychologie, které tuto skutečnost změnily a kategorizaci začaly nahlížet jinak. Význačně k tomu přispěla americká psycholožka Eleanor Roschová.

2.3.1 Kognitivní psychologie

Pro úplnost informací je třeba představit stručně kognitivní psychologii. Jde o směr, který byl ovlivněn náhlým rozmachem kognitivních směrů (60. léta 20. století) a behaviorismem, který ve svých pracích, týkajících se paměti, pojmů a učení, vznik této psychologie předjímá. Postupem času se behaviorismus a jeho pozdější forma

5 LAKOFF George: Ženy, oheň a nebezpečné věci, Praha: Triáda, 2006, 19

(neobehaviorismus) svými názory a předmětem zkoumání rozchází a vzniká kognitivní psychologie (Sedláková, 2010, s. 25-29).

Předmětem zájmu této vědy jsou kognitivní procesy (paměť, pozornost, imaginace, mentální prezentace, symbolické procesy). Tento druh psychologie se podílel na vývoji teorie verbálního učení (význam asociací a paměti) a poznávací procesy vymezuje jako procesy zpracování informací. „Modely poznávacích procesů jsou zaměřeny na dílčí složky poznávacích procesů a jejich interakce“.⁶

Eleanor Roschová pak uvádí kritiku klasického pojetí kategorií:

1. „Pokud jsou kategorie definovány pouze vlastnostmi sdílenými všemi členy, pak neměly existovat členy kategorie, které jsou lepšími příklady této kategorie než jakýkoli jiný člen“.⁷ Tento bod zásadně potírá základní koncept klasického pojetí.
2. „Pokud jsou kategorie definovány pouze vlastnostmi typickými pro jejich členy (...), neměly by být závislé na faktorech, jako jsou lidská neurofyzilogie, pohyb lidského těla a specifické lidské schopnosti vnímat, vytvářet mentální obrazy, učit se a pamatovat si, uspořádat naučené a efektivně komunikovat“.⁸ Jinými slovy by kategorie měly být nezávislé na osobě, která kategorizace provádí.

Z výše zmíněného Eleanor Roschová usoudila, že vždy existuje jeden dominantní, nejlépe reprezentující prvek, který danou kategorii zastupuje, a nazvala ho prototypem. Prototypem můžeme rozumět nejlepší příklad. Dodala, že právě všechny lidské schopnosti se na kategorizaci podílejí, což odporuje klasickému, „odtělesnému“ pojetí kategorií. Význam slova „odtělesněný“ se rozumí přístup, který nebere při kategorizaci na zřetel zvláštnosti lidského porozumění a prostředí, ve kterém jedinec kategorizuje. Tímto přístupem se Eleanor Roschová zasloužila o snahu vytvořit jiný přístup vnímání kategorií, který znamená změnu v přístupů vnímání myšlení, který znamená změnu v porozumění světu (Lakoff, 2006, 22).

Tato změna, která byla nastíněna v předešlých odstavcích, s sebou nese logicky zpochybnění a diskuzi o dříve platných tvrzeních, jako jsou následující: „Mysl je oddělena od těla a je na něm nezávislá. Emoce nemají žádný pojmový obsah.

6 SEDLÁKOVÁ Miluše: Vybrané kapitoly z kognitivní psychologie, Praha: Grada, 2010, 31

7 LAKOFF George: Ženy, oheň a nebezpečné věci, Praha: Triáda, 2006, 20

8 LAKOFF George: Ženy, oheň a nebezpečné věci, Praha: Triáda, 2006, 20

V gramatice jde čistě o formu (a ne o význam). Všichni lidé uvažují prostřednictvím stejného pojmového systému“.⁹

Kategorie a princip kategorizace je nezbytné zkoumat z toho důvodu, protože jeden z cílů, který si kognitivní věda klade, je právě odhalit, co je to rozum a čím jsou v lidské mysli kategorie. Klasické pojetí kategorií neodmítá, pouze vyzdvihuje jejich empirickou nepřesnost a vágnost, které se chce vyhnout.

Co do historického vývoje, nedokonalostí klasické teorie kategorizace si všiml ne jeden vědec. Pro tuto práci je zavádějící teorie (prototypu) výše zmíněné americké psycholožky Eleanor Roschové. Nastínění historie pojetí kategorizace není předmětem této práce. V každém případě je zajímavé pozorovat, na základě jakých principů a hledisek byly / jsou kategorie utvářeny.

2.3.2 Příklady kategorií

George Lakoff ve své publikaci *Ženy, oheň a nebezpečné věci* (2006, s. 25) uvádí některé příklady kategorií:

Rodinné podobnosti: Představa, že členy kategorie mohou být ve vzájemném vztahu příbuznosti, aniž by všechny členy měly společné vlastnosti, které definují tuto kategorii.

Centralita: Myšlenka, že některé členy kategorie mohou být lepšími příklady této kategorie než jiné členy.

Pojmové vtělesnění: Myšlenka, že vlastnosti jistých kategorií jsou ovlivněny biologickými předpoklady člověka a jeho zkušeností z existence ve fyzickém a společenském prostředí. Toto se staví do protikladu k představě, že pojmy existují nezávisle na tělesné povaze myslících bytostí a jejich zkušeností.

Bázová kategorizace: Myšlenka, že kategorie nejsou pouze organizovány v hierarchii od nejobecnější k nejkonkrétnější, (...) kategorie, které jsou kognitivně základní, (bázové), jsou „uprostřed“ hierarchie uspořádané od obecného ke specifickému. Zobecnění pak postupuje od bázové úrovně „vzhůru“ a specializace postupuje dolů.

Referenční neboli „metonymické“ uvažování: Myšlenka, že část kategorie (tj. její člen nebo podkategorie) může zastoupit celou kategorii v určitých procesech uvažování.

9 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 23

Všechny výše zmíněné příklady uspořádání kategorií přispěly k vývoji teorie prototypů E. Roschové.

2.3.3 Úskalí kategorií

Existence kategorií s sebou může nést určitá názorová úskalí. Jednou z nedokonalostí mohou být její neostré, nebo naopak ostré hranice, které mohou dodatečně komplikovat umístění v konkrétní kategorii (otázka členství). Otázka prototypů - diskutovaná v následující kapitole - vedla k diskuzím, musí-li mít kategorie vůbec prototyp a zdali musí být pouze jeden (Škanderová, 2013, s. 28).

Pro tuto práci je směrodatné východisko E. Roschové, která předpokládá existenci prototypu, a pokud jde o kategorie, jeden prvek může být součástí více kategorií.

2.3.4 Teorie prototypů

Pro úplnost kapitoly o kategorizaci je třeba stručně popsat teorii prototypů, neboť právě ta završila studium kategorií.

Předpokládá se, že prototyp je ideální reprezentant, nejlepší zástupce kategorie. Procesem srovnání s tímto ideálním prvkem pak přináší další kategorizaci. O tom, do jaké kategorie co patří, rozhoduje neustále porovnávání s tímto prvkem. „Prototypové jevy, to znamená asymetrie mezi členy kategorie, jako soudy o tom, co je dobrým příkladem, jsou povrchové jevy, které mohou mít mnoho zdrojů“.¹⁰

Některé hranice kategorií jsou více, některé méně jasné, protože dochází ke stupňovaným prototypovým jevům. Vlastnosti pro popis kategorií jsou vždy založeny na interakci, která vychází od lidí, jež jsou vždy členy společenského prostředí (Lakoff, 2006, s. 66).

2.3.4.1 Prototypy v jazyce

S tím, že existují prototypy i v jazyce, nesouhlasil vždy každý jazykovědec. Ani pohled na jazyk jako na systém, který využívá kognitivní aparát, nebyl vždy populární. Nejběžnější definice jazyka ve filozofii i v lingvistice s kognitivním aparátem nepočítaly, jazyk považovaly za nezávislou pracující jednotku. Dokonce i pojetí jazyka generativního gramatika Noama Chomského vyžaduje předpoklad klasických kategorií,

10 LAKOFF George: Ženy, oheň a nebezpečné věci, Praha: Triáda, 2006, 66

kde je jazyk nezávislý formální systém. I z těchto důvodů je nezbytné se zabývat pracemi, které prototypovost v jazyce dokázaly.

George Lakoff (2006, s. 67 – 76) si ve své publikaci klade za cíl popsat prototypové jevy na všech úrovních jazyka, tj. fonologii, morfologii, syntaxi i sémantiky. Pokud jde o fonologii, dobrým příkladem se jeví anglický foném /k/, graficky prezentován buď jako *c* nebo *k*. S výslovností /k/ se setkáváme ve slovech, jako je například *cool*, *keel*, *school*, přičemž při minimální znalosti anglické fonologie víme, že se v těchto slovech nevyslovuje stejně. V případě *cool* jde aspirovanou veláru, v případě *keel* o aspirovanou palatálu, *school* je naopak neaspirované, ale mluvčí jazyka považují všechny tyto varianty za příklad jednoho fonému /k/. Výše zmíněné dokazuje prototypy ve fonologii, protože /k/ se stává prototypovým členem v kategorii sestávající se ze zvuků [k], [k^h], [k^h].

Na poli morfologie zjistily Joan Bybeeová a Carol Moderová, že slova, která tvoří minulý čas s fonémem /a/, nejčastěji reprezentováno grafémem *u*, tvoří kategorii s prototypovými jevy. Konkrétně jde například o slovesa *bring*, *shake*, *win*, *fling*, *swing*, *sting*. Některá z nich odpovídají prototypu přesně, některá jsou charakterizována jednou odlišností od prototypu.

Tam, kde nás teorie prototypů v jazyce překvapí asi nejméně, bude skladba / syntax. „V podstatě všechny syntaktické kategorie vykazují prototypové jevy. Mezi ně patří kategorie jako: podstatné jméno, sloveso, adjektivum, předložka, (...), slovesná fráze apod.“¹¹ Jde ale například i o větší celky (pasivum, topicalizace apod.). Výzkum předpokládal, že jsou substantiva, která se chovají více substantivně (podléhají většině gramatických substantivních jevů) a která se chovají méně substantivně (nepodléhají všem substantivním procesům). Substantivum patřící do první skupiny může být pak vhodným, ale i méně vhodným příkladem pro substantiva ostatní.

Předmětem této práce je jazyk a jeho kognitivní povaha. Kognitivní pojetí jazyka dnešní doby předpokládá kategorizaci na základě prototypů. Proti původnímu (klasickému) pojetí kategorií jsou zde předloženy argumenty, které se dají aplikovat na samotný systém jazyka. Nutno však podotknout, že příklady v Lakoffově publikaci jsou aplikovány spíše na angličtinu. Jak doslov podotýká, české ekvivalenty nemohou řádně vysvětlit jevy, které chce Lakoff popsat. V každém případě to neznamená, že by tuto teorii nebylo možné aplikovat na český jazyk (který této analýze nebyl prozatím podroben).

11 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 72

3 Kognitivní modely

K poměrně složitějším celkům, které navazují na kategorie, jsou kognitivní modely. Kognitivní modely předpokládají existenci prototypových jevů, které byly popsány v kapitole předešlé.

„Hlavní tezí (...) je, že obsah našeho myšlení se uspořádává prostřednictvím struktur nazývaných *idealizované kognitivní modely* neboli IKM a že struktury kategorií a prototypové jevy jsou vedlejšími produkty tohoto uspořádávání“.¹² Kognitivní modely jsou klíčovým pojmem kognitivní lingvistiky, jejímž směrem se tato práce ubírá, a zakládají porozumění metafoře a metonymii, která velmi úzce souvisí s jazykovým obrazem světa, předmětem této práce.

3.1 *Starý mládenec*

Základem každého idealizovaného (neobjektivního) kognitivního modelu může být pojmová kategorie. Kategorii si pak zjednodušeně představme jako schéma, založené na uzlech, která mají v rámci kategorie různou vazbu k uzlům ostatním. Při aplikování každého kognitivního modelu je třeba zohlednit skutečnost (přirozený svět, ve kterém se pohybujeme) a s touto skutečností ho konfrontovat. Za příklad poslouží spojení *starý mládenec*. Slovní spojení *starý mládenec* je - v rámci kognitivního modelu zohledňujícího lidskou společnost s manželstvím - definován jako muž, který nikdy nevstoupil do manželského svazku nebo který dlouhodobě nežije ve svazku se ženou. Tento model ale nezohledňuje příslušníky církve, samotného papeže, jiné náboženské skupiny (muslimy) a jiná společenství, např. džungle, kde by svobodný mladý muž nedostal titul starého mládence.

Tato teorie je čistě kognitivní. Znamená to, že pojmový systém porovnává dva kognitivní modely - „za prvé model *starého mládence* a za druhé model definující naše vědomosti o nějaké osobě, třeba o papežovi. Při tomto srovnávání si pak musíme všimnout, co mají tyto modely společného a v čem se liší“.¹³ Jinými slovy nastává kontrola, v čem se kognitivní model od dané situace liší a v čem se shoduje, což neznamená, že kognitivní model nemůžeme použít, pokud se s danou situací výhradně neslučuje (Lakoff, 2006, s. 78 – 81).

12 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 78

13 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 81

3.2 Svazkové kognitivní modely

Po seznámení s kognitivními modely a autentickým příkladem je možno nastínit situaci, kdy se více kognitivních modelů spojí a vytvoří tzv. svazkový model. Svazkové modely mohou posloužit jako základ k porozumění obrazných pojmenování.

Nejlepším příkladem bude pojem *matka*. Podle klasického pojetí je matka jednoduše žena, která porodila dítě. I člověk nevzdělaný na poli lingvistickém však ví, že tento význam zdaleka nestačí široké škále užití slova *matka*. Kognitivními modely v tomto svazku jsou genetické (žena musí poskytnout svůj genetický kód, aby se mohla stát matkou), model zrození (osoba, která porodila dítě), model výchovy (matkou je osoba, která dítě vychovala a starala se o něj do doby jeho dospělosti) a např. model manželský (manželka otce dítěte je jeho matka).

I následující dva výroky dosvědčují, že jeden kognitivní model pro vymezení pojmu matka a mateřství v dnešním komplikovaném světě nestačí: „Měl jsem genetickou matku, která poskytla vajíčko, jež bylo implantováno do dělohy mé skutečné matky, která mě porodila a vychovala“.¹⁴ Druhý: „Nejsem příliš starostlivá osoba, a proto si myslím, že bych nikdy nemohla být skutečnou matkou nějakému dítěti“.¹⁵ Početnost výkladů jednoho slova i přesto nutí pojmový systém si vybrat jednu – pro nás stěžejní – definici, jejíž výběr je individuální. Jako důkaz nejednotnosti kognitivních modelů je slovníkářství, kdy každý slovník vyzdvihuje / upřednostňuje jiný kognitivní model (Lakoff, 2006, s. 85).

Rozšířené významy *matky* lze najít pak v ustálených slovních spojeních, příslovích, jako je například: *opakování je matka moudrosti*, *země je společná matka všech smrtelníků* apod.

3.2.1 Kognitivní modely & kategorie

Tato práce průběžně dochází k tomu závěru, že jazyk a jeho užívání patří mezi základní (typické) kognitivní činnosti lidské mysli, kde je klíčovým pojmem kognitivní model a kategorizace. Po stručném úvodu do problematiky kategorizace a kognitivních modelů je potřeba tyto dvě oblasti spojit a zdůvodnit, proč je jejich spolupráce nezbytná.

Porozumět kategorizaci na obecné rovině předpokládá porozumění kategorizace na úrovni přirozeného jazyka. Na otázku, proč funguje kategorizace právě tak,

14 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 85

15 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 85

jak funguje, a co za princip vládne našemu kognitivnímu aparátu, aby mohla vůbec probíhat, se snaží odpovědět teorie kognitivních modelů. Pro kategorie představuje čtyři typy kognitivních modelů.

Prvním z nich je *model propoziční*, na jehož základě pracuje většina naší vědomostní infrastruktury. Tyto modely „specifikují elementy, jejich vlastnosti a vztahy mezi nimi“.¹⁶ Například propoziční model pro naše vědomosti charakterizující studium na univerzitě je informace, že je náročné. Model pro naše vědomosti o ptácích je fakt, že umí létat apod.

Dalším typem je *obrazově schematický* model, který definuje sám sebe svým názvem, tj. modeluje schematické obrazy (tvary, trajektorie). Naše vědomosti o knize jsou založeny na představě o jejím tvaru.

Třetí je *metaforický model*. Je „promítnutím jednoho propozičního nebo obrazově schematického modelu modelu v jedné doméně na podobnou strukturu v jiné doméně“.¹⁷ Lakoff (2006, s. 122) uvádí příklad slova potrubí ve smyslu komunikace. Potrubí slouží k přenášení tekutin, plynů, různých pevných materiálů. Lidský kognitivní aparát se tento význam snaží přenést do oblasti lidské zkušenosti, tj. předávání informací mezi lidmi.

Posledním, a možná nejvíce složitým, typem je *model metonymický*. Jeho složitost vyplývá z jeho struktury, jejíž základem je jeden nebo více z výše zmíněných modelů plus přenos označení na jiný objekt na základě vnitřní podobnosti / souvislosti. Část může pak zastupovat celek, celek může zastupovat část (Lakoff, 2006, s. 122).

3.2.1.1 (Ne)kognitivní modely

V kontrastu s výše popsaným je zapotřebí stručně zdůraznit, že způsobů, jak vysvětlit prototypové jevy, bylo více. I když následující vědci nepoužívali termín kognitivní model, z určitého pohledu teorii KM připomínaly. Zmínku si zaslouží dva následující vědci.

Marvin Minsky používal pojem *rámec a základní hodnoty*. Základní hodnota je aplikována v tom případě, pokud nejsou známy žádné informace o kontextu / situaci. Základní hodnotou tygra je například pruh, základní hodnotou zlata je žlutá barva. Rámec se pak logicky nemůže vypořádat s takovými představiteli tygrů, kteří nejsou pruhovaní, a zlatem, které je bílé, nikoliv žluté.

16 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 122

17 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 122

To, co označovalo, rámeček se základními hodnotami, nazval další jazykový vědec Hilary Putman *stereotypem*. Charakterizuje ho jako „idealizovanou mentální reprezentaci normálního případu, které nemusí přesně odpovídat skutečnosti“.¹⁸ Situace je pak podobná jako u Minského, tygři jsou ti, kteří mají pruhy, zlato je žluté, a to i přesto, že potkáváme nepruhované tygry a nosíme bílé zlato.

Na první pohled se zdá, že teorie Minského a Putmana je aplikovatelná co do popsání prototypových jevů stejně tak jako teorie idealizovaných kognitivních modelů. Problém nastává v případě imaginativních modelů, tj. modely metonymické, metaforické a obrazově schematické. I když si tyto přístupy zaslouží vědecký respekt, pro zkoumání jazyka jsou v porovnání s IKM nedostatečné z důvodu neschopnosti popsat obrazné lingvistické jevy (Lakoff, 2006, s. 124 – 125).

3.3 Metonymický model

Metonymie patří mezi obrazná pojmenování, která dokazují kognitivní povahu jazyka. Jde o velmi frekventované nedoslovné slovní spojení v jazyce, jehož struktura je výsledkem kognitivních procesů založených na prototypech.

Jde o „pojmenování jednoho dobře známého a snadno vnímatelného aspektu nějaké věci zástupně pro pojmenování buď celé této věci, nebo nějakého jiného jejího aspektu nebo části“,¹⁹ což nastíní následující příklad: *Ta blbá mononukleóza dneska podepsala revers*. Mononukleóza označuje osobu, která má mononukleózu.

Dalším příkladem je místo zastupující událost, která se v něm stala: *Nechceme, aby se z této obce staly další Lidice*. V anglickém i českém jazyce²⁰ se nacházejí taková spojení, kdy místo zastupuje instituci / účastníky instituce / situaci, která se na tomto místě děje / nachází: *Vláda se k problematice vyjádřila zatím nejasně. Praha ožila hokejem. Paskov stávkuje*. Pokud jde o metonymické modely, jejich užití je široké a nejde o ojediněle používané spojení, ba naopak – každodenní. Jedním z důvodů je i přirozená vlastnost vyjadřování a komunikace, tzv. jazyková ekonomie, nebo neznalost dalších okolností, detailů a kontextu. Pokud říkáme, že se vláda k problematice vyjádřila nejasně, pravděpodobně netušíme, jaký člen vlády měl s čím a proč problém,

18 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 124

19 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 87

20 Publikace George Lakoffa je dle svého původu logicky publikací, která používá jako modelový jazyk angličtinu. Příklady uvedené v této diplomové práci jsou inspirovány českým kulturním prostředím bez změny přístupu k jazykovému jevu.

a informaci předáme tímto způsobem. V případě Prahy, která ožila hokejem, je zase pravděpodobné, že se uživatel jazyka nechce vyjmenovávat hospody, restaurace, bary, stadiony, fanoušky, arény a všechna jiná veřejná místa, kde se lidé koukají na hokej a touží po gólech (Lakoff, 2006, s. 87).

Principů, na kterých metonymické modely, fungují, je mnoho a bylo problematické popsat všechny. Stačí dojít k jednomu *obecnému principu*, který má však každý jazyk jiný. V každém případě je možné alespoň popsat jeho obecnou formu: „Máme-li IKM s nějakou podmínkou (například instituce se nacházející na nějakých místech), existuje zástupný vztah, jenž může platit mezi dvěma elementy A a B tak, že jeden element tohoto IKM, B, může zastupovat jiný element A. V tomto případě platí, že B = místo a A = instituce. IKM obsahující „zástupné“ vztahy budeme nazývat *metonymickými modely*“.²¹ Fakt, že fungují metonymické modely (a v tom případě i IKM) a jejich aplikace v každém jazyce odlišně, není při znalosti alespoň jednoho cizího jazyka překvapující. Anglické *give me a hand with these suitcases* neznámá, aby mi někdo podal fyzicky ruku s kufry, ale aby mi někdo s kufry pomohl. Stejně tak ve francouzštině: *Monsieur, est-ce que vous pouvez me donner un coup de mains?* Čeština v tomto významu použije sloveso *pomoci* nebo ho opíše idiomem *podat pomocnou ruku*.

3.3.1 Stereotypy

Pojem *stereotyp* již zazněl, a to jako součást jedné teorie tzv. (ne)kognitivních modelů. V této podkapitole je třeba vnímat stereotyp v jeho původním významu; ustálený vzorec chování, ustálený navyklý vzor apod.

Stereotyp je důležitá součást vnímání metonymických modelů / metonymií ze dvou důvodů. Prvním z nich je podstata stereotypu při tvorbě nebo definici kontrastní kategorie / podkategorie. Například stereotyp *matky-ženy v domácnosti* je definována²² jako žena, která je celý den s dětmi doma, nepracuje. Nepohybuje se nikde mimo domov, protože se stará o děti, důležitý je zde aspekt starostlivosti. Kontrastní kategorií k matce-ženě v domácnosti je *pracující matka*. Pod tímto pojmem se neskrývá pouze někdo, kdo kromě toho, že má děti, ještě chodí do práce. Za pojmem *pracující matka* se skrývá ještě víc, a to z toho důvodu, že je toto spojení vnímáno v protikladu

21 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 88

22 v anglosaském pojetí

k matce-ženě v domácnosti (pracuje, není s dětmi celý den doma, je mimo domov, není dostatečně starostlivá aj.).

Výše zmíněné implikuje skutečnost, že společenské stereotypy mají kognitivní funkci. Jinými slovy záleží na společenském prostředí, jeho vnímání, citlivosti, toleranci, ale i prioritách a kultuře, pokud jde o charakterizaci a definici a kategorizaci pojmů v naší mysli. Pouze po porovnání je dobré připomenout, že klasický přístup zjednodušeně odmítal vliv prostředí na kategorizaci, tudíž stereotypy nepokládá za kognitivně relevantní (Lakoff, 2006, s. 90 – 92).

Druhý důvod pro klíčové postavení stereotypů co do metonymie a pojmových struktur, je to, „že definují běžná očekávání. Běžná očekávání hrají důležitou roli v kognitivních procesech a jsou nutná pro charakterizaci významů určitých slov“.²³ Pokud zůstaneme u matky, „nejlepším příkladem matky je biologická matka, která je ženou v domácnosti a jejíž hlavní činností je starost a péče o dítě, žen a která nepracuje za plat a je vdaná za otce svého dítěte. Tento kompozitní prototyp aplikuje na kategorii strukturu reprezentativnosti: čím blíže je daná osoba prototypu, tím je reprezentativnější matkou“.²⁴

Stereotyp je základní jednotkou teorie prototypů, úhlavním pomocníkem při tvoření a propojování pojmů a tedy důležitou součástí kognitivních procesů.

3.3.2 Vybrané metonymické modely

Na základě předešlého odstavce byl předložen jeden z metonymických modelů, stereotypy; jinými slovy stereotypy dokáží zastoupit celou kategorii – např. *politici*, *prostitutky*, *staré panny* apod. Svou povahou slouží charakteristiky nejen ke kategorizaci lidské mysli, ale jsou klíčové například pro média, reklamy, zábavu apod.

Další kognitivní modely jsou založeny na typických příkladech. Na rozdíl od stereotypů, které jsou vědomé, jsou typické příklady podvědomé, automatické. Taktéž nemají nic společného s kulturním prostředím a očekáváním. Jinými slovy lidská mysl vyvozuje závěry pomocí typických příkladů a od nich vytváříme příklady netypické. Například typickými příklady ptáků je *sýkorka* a *vrabec*, typickými příklady ovoce jsou *jablka* a *hrušky*. Typické příklady slouží jako vzory, na základě jejichž tvoříme příklady netypické.

23 LAKOFF George: Ženy, oheň a nebezpečné věci, Praha: Triáda, 2006, 91

24 LAKOFF George: Ženy, oheň a nebezpečné věci, Praha: Triáda, 2006, 92

Naopak kulturně zatíženým a determinovaným je metonymický model zastupující *ideály*. Kultura je vytvořena společenstvím lidí, kteří vnímají skutečnost stejně, na základě norem. To znamená, že zde existuje ideál (nejlepší představa) o manželství, rodině, partnerovi, zaměstnání, domovech apod. Ideál je potom základem pro prototypové jevy a kategorie. I z toho důvodu je přirozené a logické, že lidé si tvoří své úsudky / vize / plány do budoucnosti právě podle ideálů a často je s nimi posléze srovnávají.

Samostatnou kategorií nebo podkategorií ideálů je metonymický model *vzory*. „Kategoriím rozumíme prostřednictvím jednotlivých členů, které představují buď ideál, nebo jeho opak. Proto máme instituce jako seznamy deseti nejlepších a nejhorších jevů, síně slávy, Oskary (...)“.²⁵ Opak může představovat cenu Zlatá Malina, žebříček nejhorších filmů atd. Vzory jsou pro lidský svět důležité, slouží jako motivace k našemu chování a jednání, a to i podvědomě. Lidé se přirozeně zajímají o příběhy (silných) osobností, o nejlepší místa, kam jet na dovolenou (vzory míst), o vzory věcí a produktů, a to i z toho důvodu, že jim pomáhají uspořádat svět ve své mysli. Z českého prostředí lze jako vzory uvést Pláničku, Zátopka, cenu Zlatého slavíka.

Je běžné, že lidé používají pro porozumění kategoriím něco, někoho, co je pro ně určitým způsobem *vyčnívající*. Podle jednoho vyčnívajícího prvku dochází k soudu prvků ostatních. Pokud budu znát jednoho vegetariána ze svého okolí, jeho přístup, vlastnosti a zvyklosti budu přisuzovat ostatním vegetariánům, které poznám. Když se od konkrétního výrobce / společnosti zřítí dvě letadla jednoho typu, lidé budou tuto skutečnost zohledňovat pro hledání úsudku o bezpečnosti letadlech obecně (a letadly poskvrněnými zřícením třeba už nepoletí). Zde hraje roli pravděpodobnost, která „soutěží“ s lidským úsudkem založeným právě na kategorizaci vyčnívajícího příkladu. Jak lze vidět, propustnost a prostupnost vědních oborů je v kognitivní vědě ohromná (Lakoff, 2006, s. 94 – 100).

Není v silách práce (a ani kognitivní vědy) předložit všechny metonymické modely. Pro její účely a pochopení obecného modelu metonymie výše předložené postačí. Modely mají kognitivní status, tj. jsou součástí tvoření úsudků, závěrů a mohou sloužit jako prototypové jevy.

25 LAKOFF George: Ženy, oheň a nebezpečné věci, Praha: Triáda, 2006, 97

4 Kognitivní sémantika

Po nastínění problémů kategorizace a kognitivních modelů je vhodné, ba dokonce nezbytné navázat zpět na myšlenku objektivismu a zkušenostního realismu. V úvodu práce byl nastíněn protiklad objektivismu, tj. tradičního pojetí ke kategorizaci, a zkušenostního realismu, ke kterému se práce přiklání (viz Objektivismus a zkušenostní realismus) a který bude v následujících řádcích detailněji popsán.

Kognitivní sémantika je nezbytnou součástí této práce, protože odpovídá na otázku, co naplňuje pojmy významem a nastiňuje povahu kognitivních modelů. Pro základní uchopení kognitivní sémantiky je třeba vysvětlit následující klíčové pojmy a jejich propojenost. Prvním z nich je *bázová úroveň*. Jedná se o „úroveň, na níž se odehrává interakce člověka s vnějším prostředím“.²⁶ Vlastností bázové úrovně jsou definovány *gestaltovým vnímáním*, tj. lidské vnímání založené na lidské fyzické zkušenosti, přičemž celek se jeví jako důležitější / základnější než jeho části. Vnímání na této úrovni je pro lidský druh nejpohodlnější, jistým způsobem i nejjednodušší. V praxi to znamená, že od sebe například rozlišíme dva odlišné druhy zvířat (slona a žirafu). Logicky je gestaltové vnímání obtížné u podkategorií, v praxi odlišení dvou odlišných druhů slonů, žiraf, na které není bázové gestaltové vnímání lidské mysli vybaveno. Ke gestaltovému vnímání patří motorika a tvorba bohatých mentálních obrazů, neboť právě ty dohromady tvoří náš předpojmový systém, kterému odpovídají bázové pojmy.

Jde poměrně o složitý mechanismus, který by se dal zjednodušit následujícím způsobem. Mark Johnson přišel na to, že naše zkušenost je strukturovaná ještě před vznikem pojmů a nezávisle na nich. Mentální obrazy, motorika a gestaltové vnímání pak na naši zkušenost uvalují předpojmové struktury (předpojmové struktury = bázové pojmy). Bázové, základní, pojmy nejsou – jak by se dalo očekávat – hierarchicky nejvyšší ani nejnižší úrovní pojmové organizace, pohybují se přibližně uprostřed. Nejsou považovány ani za základní stavební bloky pojmové struktury, protože mají strukturu vlastní.

Bázové pojmy existují nejen pro předměty, ale také pro činnosti, vlastnosti. Pro činnosti je to například *chůze, jídlo, pití* atd., typy chůze, jídla a pití už jsou na úrovni podřazené. U vlastností například *malý, měkký, tvrdý, těžký* a neurofyziologicky dané barvy, jako je *černý, červený* atd. Vše zmíněné se nazývá

26 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 263

fyzickou bázovou zkušeností, která je zčásti i základem teorie objektivistické. Jak se domnívá George Lakoff, fyzická bázová zkušenost poslouží jako pevný základ experiencialistickému pojetí (pojetí zkušenostního realismu), které může nahradit objektivismus neboli tradiční pojetí (Lakoff, 2006, s. 263 – 265). Náš pojmový systém má tedy dva základy, tj. bázové pojmy, tak obrazově schematické pojmy, které popíše kapitola níže.

4.1 Kinestetická obrazová schémata

Jak bylo předestřeno, spolupracovník George Lakoffa a představitel kognitivní vědy Mark Johnson došel k poznání, že „základní zkušenostní struktury jsou přítomné bez ohledu na jakýkoliv vliv pojmů“.²⁷ Jeho publikace *The Body in the Mind* věrohodně dokazuje, že „jistá kinestetická obrazová schémata jsou vtělesněná“.²⁸ Jako příklad uvádí schéma nádoby, která odděluje vnitřní prostředí od vnějšího prostředí, tj. jednu ze základních opozicí lidské zkušenosti. Každodenní úkony lidské činnosti fungují na základě schématu nádoby (vymačkáváme pastu, navlečeme se do županu, naléváme mléko do čaje). Lidské tělo na tom není jinak – můžeme *být plni vzteku*, naše trpělivost může *přetéct*, někdo do nás může *nalít informace* apod.). Člověk vnímá sama sebe jako nádobu nebo jako věci v nádobách (*dostat se z manželství*). Schéma nádoby je pokládáno jako jedno z nejbližších lidské zkušenosti.

Dalším schématem je část-celek. Sami sebe vnímáme jako celistvé bytosti a můžeme manipulovat s částmi kolem nás (přes manipulaci s částmi kolem nás vzniká naše zkušenost). Na tomto schématu je zajímavá následující asymetrie; pokud je A součástí B, B nemusí být součástí A. Avšak neexistuje celek bez částí, ale existující části nemusí tvořit celek. Metafora odpovídající tomuto schématu je například *rodina*.

Když si *vytváříme v práci konexe, přerušujeme společenské styky*, nebo se dokonce *odstříhneme od rodiny*, hovoříme o schématu vazby. Tato metafora opět vychází z naší (brzké) zkušenosti, a to existence pupeční šňůry.

Důkazem lidské perspektivy světa v jazyce je schema centrum-periferie. Za centrum lidského těla považujeme trup / dutinu břišní a v ní uložené orgány. Naopak jeho periferií jsou prsty u končetin. Centrum je logicky považováno za důležitější než periferie a periferie na něm obvykle funkčně závislá, to samozřejmě neplatí obráceně, centrum bez periferie může fungovat. Když se nedostatečně prokrvují

27 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Tridáda, 2006, 265

28 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 265

konečky prstů, je to daleko menší neštěstí, než kdyby se jednalo o srdce. Pomocí tohoto schematu jsou v jazyce přítomny spojení jako *být na periferii něčího zájmu, být v centru dění* apod.

Obecně život a nejen pro člověka je přirozený až nezbytný pohyb. Pokud se pohybuje, vždy v určitém bodě začíná, a než dojde k vytyčenému cíli, musí absolvovat cestu. Dalším významným schematem je zdroj-cesta-cíl, přičemž někdy je zde jako strukturní element uváděn i směr. Lidé mají obvykle *životní cíl, k němuž vede dlouhá cesta, která může být plná překážek. Z cesty mohou jednoduše sejít* (Lakoff, 2006, s. 265 – 270).

Existují i další schemata, jejichž podrobné studium najdeme v publikaci Marka Johnsona *The Body in the Mind*. Pro tuto práci je alespoň zajímavé shrnout argumentaci, ke které Johnson dochází. Z jeho pohledu „obrazová schémata strukturují naši zkušenost předpojmově (...); existují metafory, které promítají obrazová schémata do abstraktních domén, zatímco si zachovávají svou základní logiku; metafory nejsou arbitrární, nýbrž motivované strukturami, které jsou nerozlučnou součástí každodenní tělesné zkušenosti“.²⁹

Naprosto zásadní myšlenka je jak následující: „Schémata nejsou chápána prostřednictvím významových postulátů a jejich interpretací, ale naopak významové postuláty samy dávají smysl pouze vzhledem ke schématům, které jsou inherentně významuplná, protože strukturují přímo naši zkušenost“.³⁰ Jednoduše řečeno, pokud je užívání jazyka a komunikace obrazná a funguje na základě schémat, smysl mu dávají právě (představová) schémata, ne naopak, jak by se mohlo na první pohled zdát. Pro pochopení obratu *nalil do něj informace* je třeba (pasivní) znalost schematu nádoby a jeho vlastností (do nádoby se něco nalévá a něco se z ní vylévá).

4.2 Metafora

Jedním z prostředků obrazného jazykového vyjadřování je metafora. Metaforu charakterizoval už Aristoteles, který jí popsal jako analogii mezi předměty nebo vztahy. Etymologie slova sahá do řečtiny, kde slovo *metaferein* znamená přenášet, metafora pak předpokládá schopnost přenášení, možná přizpůsobení něčeho novému kontextu. Metafora může mít mnoho podob, tato práce se bude zabývat především její podstatou, tj. přenesením informace z jednoho kontextu do druhého. To může mít za následek

29 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 269 - 270

30 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 267

již zmíněnou obraznost jazyka a také přínos metafory v tom, že pojmenovává něco, pro co (ještě nebo vůbec) pojmenování nemáme. Metafora a její pochopení vyžaduje integraci jazykově bázových pojmů a také obrazově schematických pojmů, což prokázaly výzkumy pacientů s různými poruchami hemisfér. Nezbytnost integrace těchto dvou složek je aplikovatelná i do didaktiky a učení, protože je využíváno konkrétního (obrazu) a abstraktního (jazyk), z čeho Lakoff a Johnson usuzují, že metafora je jev především mentální, ne jazykový. Lakoff a Johnson dělí metaforu na strukturní, orientační a ontologickou. Metafora prvního typu přenáší strukturu z oblasti zdrojové do oblasti cílové (často abstraktní), např. *hltal knihu*. Orientační je založena na modelu polohy (člověka v prostoru), např. opozice nahoře – dole, konkrétně *hluboko klesl*. Třetí typ převádí zkušenosti s hmotnými předměty do roviny abstraktní – např. *zhroutila se* (Škanderová, 2003, s. 21 – 24). Metafora každého typu je v jejich pojetí založena na doméně zdrojové a cílové.

4.2.1 Zkušenostní základní metafory

Jak bylo řečeno výše, metafora předpokládá zdrojovou a cílovou oblast a určitou vazbu mezi nimi. Mezi vlastnosti metafory patří opět přirozenost a souvislost s naší zkušeností. Lakoff se zabývá otázkou, jak se pozná vhodná (dobře strukturovaná) zdrojová doména a co určuje správné podmínky spárování zdrojové domény s cílovou.

Například *zločinnost stoupá* nebo *naše rezervy už ani nemohly být nižší*. Odpověď na první otázku je následující: „aby mohla být nějaká doména zdrojem metafory, musí být pochopena nezávisle na dané metafoře“.³¹ V tomto případě je to vertikálnost, kterou má lidská mysl zprostředkovanou zkušeností s gravitací. Odpověď na druhou otázku, správné podmínky spárování, je fakt, že lidská mysl přirozeně koreluje způsobem, že více = nahoře a méně = dole. Zdrojovou doménou je tedy vertikálnost a cílovou doménou je kvantita. Vychází se ze zkušenosti, že kdykoliv se něco někam přidá, hladina se logicky zvýší (hladina vody, počet předmětů apod.). Korelace typu více = nahoře a méně = dole není samozřejmě jediná, pro nastínění problematiky zkušenostní základní metafory však postačí (Lakoff, 2006, s. 270 – 271).

4.2.2 Konceptualizace

Za drobnou odbočku stojí konceptualizace. Tato diplomová práce hovoří o metonymiích a metaforách v kognitivním rámci. Existenci těchto pochodů

31 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 270

předpokládá schopnost abstraktního myšlení. A schopnost abstraktního myšlení, jinými slovy manipulaci se symboly, umožňuje lidské mysli právě konceptualizace.

Konceptualizace se skládá ze „schopnosti vytvářet symbolické struktury, které korelují s předpojmovými strukturami v naší každodenní zkušenosti. Takovými symbolickými strukturami jsou bázové a obrazově schematické pojmy“.³² Dále obnáší schopnost metaforické projekce z roviny fyzické do roviny abstraktní, přičemž jsou tyto projekce omezeny dalšími strukturními korelacemi (vzpomeňme na vztah více = nahore). A v neposlední řadě je konceptualizace „schopnost vytvářet složité pojmy a obecné kategorie za použití obrazových schémat jako strukturujících prvků“.³³ Konceptualizace je zásadní jev přítomen při tvorbě kategorií nadřazených i podřazených / taxonomií, a tedy schopnost vytvářet idealizované kognitivní modely (IKM).

4.2.2.1 Konceptualizace emocí

Jako příklad může posloužit konceptualizace hněvu (emocí) v anglickém jazyce. Hněv je emoce a v Lakoffově pojetí mají emoce pojmový obsah; ti lingvisté, kteří nejsou toho názoru, nevěnují sémantickému zkoumání emocí příliš velkou pozornost. Jeho práce s ostatními lingvisty začala zkoumat emoce jako ostatní jazykové výrazy, které jsou chápány metaforicky. Dohromady tvrdí, že je možné najít určitý koherentní systém u slovních spojení vyjadřující hněv. I když se tato práce týká českého jazyka, Lakoffovy příklady odpovídají do velké míry i české jazykové situaci. Pro úplnost je třeba dodat, že český překlad slova *anger*, tj. hněv, není zcela přesný; v některých kontextech je vhodnější překlad *rozčilení*, *vztek*.

Rozbor může být manifestován na výrazech *I almost a blood vessel (málem mi praskla žila)*; *you make my blood boil (vaří se mi z tebe krev)*; *when I told him, he blew up (když jsem mu to řekl, vybouchnul)*. Při rozboru těchto výrazů (tedy obecně metaforických a metonymických výrazů) se Lakoff a jeho spolupracovníci nejdříve uchylují k fyziologickému popisu hněvu, ke kterému patří například zvýšený krevní tlak, svalové a vnitřní napětí, třes, poruchy vnímání, pozornosti apod., přičemž se tyto příznaky umocňují s intenzitou hněvu. Z toho logicky vyplývá, že s určitou intenzitou této negativní emoce přestává lidské tělo fungovat v mezích normálu. Je jazykově pozoruhodné, že fyziologické procesy se promítají do ustálených obrazných spojení,

32 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 274

33 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 274

v našem případě do verbálního vyjádření hněvu – prasknutí a výbuch jsou asociovány s tlakem, vaření je proces za účelem zvýšení teploty.

Na úrovni metonymické může být pak hněv tělesná teplota: *Billy's a hothead* (*Billy je horká hlava*); vnitřní tlak: *he got red with anger* (*vzteky zčervenal*); třes: *she was shaking with anger* (*třásla se zlosti*); proces zčervenání: *she was flushed with anger* (*vzteky zrudla*); problémy s vnímáním: *she was blind with rage* (*byla vzteky slepá*).

Fyziologická a lidově pojatá podoba emocí tvoří nejjobecnější základ metafory hněvu, a to hněv je zvýšená teplota. Ta může být zdokonalena na hněv jako zvýšenou teplotu tekutiny v nádobě nebo na hněv jako oheň. První případ, tj. tekutina, je daleko rozvitější a jako příklad lze uvést *he was filled with anger* (*byl plný hněvu*). Naopak chlad a nízká teplota tekutiny evokuje bezprostředně klid, rozvahu, absenci vzteku: *stay cool* (*zůstaň klidný*).

Konceptualizace emocí – hněvu samotného - je velmi obsáhlá problematika, která by vydala na další diplomovou práci. Metafor je celá řada (hněv jako protivník, hněv jako šílenství aj.). Vedle základních metafor existují i vedlejší metafory; situace, kde se vyskytují, lze pak definovat určitým scénářem (prototypický scénář). Pro tuto práci je důležité nastínit problematiku konceptualizace s aplikací na emoce a ukázat, že lidová znalost souvislosti mezi emocemi a zdravotním stavem jedince je pro jazyk poměrně klíčová. Někomu se může zdát laická a neodborná; důkazy o její manifestaci v jazyce lze však těžko pochybovat. V její prospěch mluví i její po staletí dlouhá existence (a lze polemizovat o tom, zdali její neporozumění nevyplývá právě z její silné zakotvenosti v čase). Další důležitý bod tkví opět ve zkušenostním realismu, tj. „že náš pojem hněvu je vtělesněný prostřednictvím centrálního nervového systému a že pojmové metafory a metonymie používané při jeho chápání nejsou rozhodně arbitrární, ale jsou motivované naší fyziologií“.³⁴ S touto klíčovou myšlenkou, která je protkána celou diplomovou prací, pochopitelně ne všichni kognitivní vědci souhlasili a souhlasí. V tom případě ale jejich teorie nejsou schopny vysvětlit, proč nejsou metafory pro hněv v jiných jazycích distribuovány stejně.

I přes předloženou konceptualizaci (emocí) a její argumentaci je nutné neustále respektovat fakt, že Lakoffovo pojetí je pouze návrh, jehož absolutní platnost by musela být opřena o empirické zkoumání (Lakoff, 2006, s. 367 – 394).

34 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 393

4.2.2.2 Mentální prostory

S konceptualizací souvisí mentální prostory a kognitivní modely (viz Kognitivní modely), které tyto prostory strukturují. Mentální prostory slouží jako médium pro konceptualizaci a myšlení (např. fiktivní situace, hypotetické situace, ale i bezprostřední skutečnost). Při kognitivním zpracování informací se předpokládá, že prostory nemohou obsahovat kontradikci; elementy v popředí prostoru se mohou v příštím prostoru stát pozadím; a v neposlední řadě mentální prostory ideálně přesahují hranice prostorů ostatních. Mentální prostory mají čistě kognitivní povahu, nepřísluší jim žádný ontologický statut mimo myšlení (Lakoff, 2006, s. 274 – 276). Povaha kognitivních modelů byla nastíněna v předchozích kapitolách.

4.2.3 Metaforické a metonymické modely

Jak bylo nastíněno, metafora předpokládá zdrojovou a cílovou doménu, přičemž zdrojová doména je tvořena propozičním obrazově schematickým modelem. Cílové a zdrojové domény jsou pak reprezentovány představovými schémata nebo projekcemi (které mohou být částečné); příkladem schématu je nádoba, projekcí je například zdroj-cesta-cíl. Pokud je řeč o metaforických modelech, vyskytuje se v rámci jedné pojmové domény, například ve vztahu zástupném („A“ zastupuje „B“) (Lakoff, 2006, s. 281).

5 Konceptualizace v každodenním životě

Tato kapitola si klade za cíl představit přesahy lidské konceptualizace do praktického života, její možná úskalí a obhájení myšlenky, že konceptualizace je záležitostí individuální. Tento text může být chápán i jako spojení – na první pohled - abstraktního tématu a jazykem / myšlením, jako ho znají jeho běžní uživatelé. Do této chvíle se totiž práce zabývala konceptualizací jako fenoménem pouze obecným, a jelikož je jazyk otázkou individuální kultury, její obecné vymezení není dostačující.

Tak, jak je rozmanité chování lidských bytostí, je stejně rozmanitá jejich konceptualizace. Každý má v sobě jiný vzorec na to, jak si vysvětluje svou vlastní zkušenost. Pokud jde o emoce a myšlení, kde nejsou předpojmové hranice už vůbec vymezené, konkrétní, jasné, konceptualizace se logicky stává alternativní, tj. odlišnou ve vnímání každého z nás.

Lakoff s Johnson demonstrují tento problém například ve fyzice na chápání elektřiny. Studenti při jejím studiu vnímají elektřinu buď jako shluk elektronů nebo jako tekutinu. Ani jedno z jejich vnímání není chybné; avšak každé chápání má své výhody a nevýhody. Jsou případy, kdy studentům pomůže ve studiu více chápání elektřiny jako shluku, existují i takové, kde je naopak lepší uchopit elektřinu jako tekutinu. Řešit problémy týkající se elektrických obvodů pak znamená odhadnout, v jakém případě je lepší vnímat elektřinu jako tekutinu nebo jako shluk. Nutno podotknout, že (klasická) fyzika je vědou exaktní a její konceptualizace je pořád snadněji ohraničitelná než například v případě emocí. Nelze obecně odpovědět na otázky, jak pochopit přátelství, hněv a kamarádství. Často její individuální pojetí souvisí s kulturou, ve které žijeme, a konvencemi, které nás obklopují. V důsledku toho je konceptualizace považována za alternativní (Lakoff, 2006, s. 296 – 298). Tato myšlenka je tezí jazykového realismu, reprezentovaná například jazykovědcem B. L. Whorfem. Jak tomu už na vědeckých polích bývá, i v případě jazykového relativismu se našli jeho odpůrci, z nejznámějších lze jmenovat Noama Chomského.

5.1 Různá pojetí relativismu

Z alternativního pojetí konceptualizace vyvstává základní kontradikce, která se na jedné straně ptá, jak uživatel jazyka může komunikovat s lidmi, kteří myslí jinak než on. Na druhé straně říká, že lidé jsou na celé planetě stejní, pojmový relativismus se tedy jeví jako irelevantní. V návaznosti vyvstává otázka, zda by neměl vzniknout jeden univerzální jazyk, kterým bychom se vyhnuli nedorozuměním a jiné konceptualizaci. Tím lze oponovat tvrzením, že se uživatel může naučit „myslet“ jinak, aby ostatním porozuměl.

Právě v mezích relativismu vyvstávají otázky odlišnosti pojmového systému, relevance těchto rozdílů, shoda na používání jednoho pojmového systému, měřitelnost dvou pojmových systémů, otázka chování a myšlení při používání jiného pojmového systému apod. Následující odpovědi na výše zmíněné otázky ukáží, kolik různých pojetí relativismu existuje. Téma jazykového relativismu je poměrně obsáhlé, diplomová práce se pokusí o přehled jeho základních problémů, neboť relativismus není hlavním předmětem této práce. Hlavním pramenem pro následující řádky jsou relativistická východiska B. L. Whorfa.

Prvním aspektem je odlišnost, její definice a stupně. Jinými slovy řeší, co je odlišné a jestli jeden rozdíl v pojmových systémech předpokládá nesoulad a nemožnost

porozumění. Logicky dalším problémem je hloubka odlišnosti; jde o posuzování, jaké pojmy jsou základnější než jiné. Za základní (fundamentální) se často považují čas a prostor. Ostatní pojmy už mohou být považovány za otázky vlastní zkušenosti. Dále se jedné o povahu problémů zkušenosti a otázku, jaké odlišnosti pojmových systémů vedou jazykovědce k tomu, aby je označili za odlišné? Znamená něco, že Eskymáci mají několik výrazů pro sníh?

Dalším problémem je dichotomie systému schopnosti. Mimo jiné předpokládá, že „zkušenost neurčuje pojmové systémy, pouze je motivuje, tudíž stejná zkušenost může poskytnout dvě stejné dobré motivace pro dva poněkud odlišné pojmové systémy“.³⁵ Jako příklad uvádí slovo *předek*, původně asociováno s lidským tělem, které se v angličtině (stejně tak jako v češtině) metaforicky přenáší na něco, k čemuž stojí uživatel jazyka tváří. V afroasijském jazyce hausa to označuje pravý opak, tj. něco, co je směrem od nás. „Obě možnosti jsou stejně přijatelné a stejně tak v souladu se zkušeností“.³⁶

Mimo jiné existují prostorové referenční rámce – intrinziční, relativní a absolutní. „Absolutní referenční rámec používá osy, které jsou nezávislé na hledisku pozorovatele i orientaci objektu, ale vztahují se k vlastnosti prostředí. Někdy se rozlišují referenční rámce na základě světových stran a na základě krajinných orientačních bodů, i ty nejabstraktnější světové strany však platí beze změny orientace maximálně v rámci naší planety“.³⁷ Směry světových stran - *sever, jih, východ, západ* - jsou tedy absolutní, pojmy jako *před* a *za* budou relativní, protože záleží na bodu, ze kterého se na objekt díváme, a *za* přijatelné může být víc než jedna z možností.

Poměrně zajímavým problémem shledává Lakoff tolik diskutovaný překlad. Existují tvrzení, že pokud mají dva jazyky odlišný pojmový systém, není možné dosáhnout ani uspokojivého překladu ani uspokojivému porozumění ze strany čtenáře. Přidává se i názor ten, že se mluvčí jednoho pojmového systému nenaučí druhému odlišnému systému. Vše – lidově řečeno – korunuje tvrzení, že pokud člověk je schopen naučit se od sebe odlišné jazyky, nemohou přece existovat různé pojmové systémy, což situaci značně komplikuje.

Nejdříve je důležité vymezit rozdíl mezi *porozuměním a překladem*. Zatímco překladem se rozumí projekce mezi dvěma různými jazyky, porozumění je záležitostí

35 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 301

36 LAKOFF George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Praha: Triáda, 2006, 301

37 POKORNÝ Jan: *Lingvistická antropologie (jazyk, mysl a kultura)*, Praha: Grada, 2010, 254

vnitřní a má co do činění s konceptualizací a s převáděním své vlastní zkušenosti do výraziva jazyka druhého. Překladu se může dosáhnout bez porozumění a porozumění bez překladu. Rozdílné pojmové systémy neznamenaají nemožnost porozumění a učení se jiným jazykům. A analogicky schopnost učení se odlišnému jazyku neznamenaá, že onen jazyk nevlastní jiný pojmový systém. Z toho lze usoudit, že porozumění je možné dosáhnout, pokud jsou pojmové systémy odlišné; předpokladem je totiž především stejná schopnost konceptualizace a zkušenost.

Argumentů ve prospěch a neprospěch relativismu je celá řada, výše zmíněné je pouze její stručná výseč. Lze se domnívat, že pojmové systémy jsou alternativní, což komplikuje lidskou komunikaci, způsobuje nedorozumění, a jejich existence nám tedy nic dobrého nepřináší. Stejně opačně lze nabýt dojmu, že veškeré lidstvo myslí stejně, po čemž také nikdo toužit nemusí.

Tato kapitola nastíníla *obecné* problémy relativismu. B. L. Whorf byl lingvista, který se v něčem pochopitelně názorově odlišoval. Rozlišoval na jazyky přesnější a méně přesné, tj. vhodnější a méně vhodné pro vědu. Metaforu spatřoval jako něco, co narušuje jazyk. Je pozoruhodné, že v době, kdy psal Whorf své práce, vrcholily nacistické snahy a logicky i názory, že nositelé bílé pleti jsou po všech stránkách nadřazení nositelům barvy pleti jiné. Jeho východisko, že angličtina je daleko méně propracovaný jazyk než jazyk národa Hopi, byl odvážný, protože pokud jazyk souvisí s myšlením a konceptualizací, divoši a Indiáni by mohli uvažovat stejně dobře jako rasa jim nadřazená, tj. Evropané a Američané. B. L. Whorfa lze považovat nejen za podstatného relativistického lingvistu 20. století, ale i jako za člověka, který se navzdory době nebál vyjádřit svůj názor (Lakoff, 2006, s. 296 – 327).

Opět se tu setkáváme s neuvěřitelnou prostupností a propustností kognitivní vědy / lingvistiky. Řeč a jazyk souvisí s myšlením. Myšlení znamená pojmový systém, kterých se při komunikaci může sejít více. Pokud se jich sejde více a cílem je úspěšná komunikace, pojmové systémy lze měnit, čímž se mění myšlení. Myšlením se mění chování. K jazykovědě se připojuje psycholingvistika a sociologie. Samotná existence relativismu nepředpokládá existenci pevně daných hodnot, kterými se zabývá etika. Právem se považuje kognitivní věda za záležitost průnikovou / interdisciplinární.

6 Jazyk v kognitivním rámci

Do tohoto okamžiku byl úkol teoretické části popsat kognitivní vědu, tj. vědu interdisciplinární povahy, její základní východiska a premisy, aby bylo jasné, s čím vším je možné se potýkat během výzkumu běžně používaných – v našem případě somatických – metafor.

Neoddělitelnou částí byl obecný popis toho, jak lidská mysl kategorizuje svět, funkce kognitivních modelů, jejich příklady a stereotypizace některých jevů. V odvětví kognitivní sémantiky se práce snažila podrobněji rozpracovat metaforu a pomocí jejích představových schémat ukázat principy, na základě kterých funguje. Poměrně abstraktní teoretická část byla protkána principem antropocentrismu a zkušenostního realismu, aby byla aplikace suše popisované teorie zřejmá. Jelikož je tato diplomová práce stále záležitostí lingvistickou, cílem teoretické části je popis jazyka konečně v kognitivním rámci, vymezení kognitivní lingvistiky a definování jazykového obrazu světa.

6.1 Jazyk uvnitř mysli

Kognitivní vědu zajímají procesy, které probíhají v lidské mysli. Předpokládá, že prostřednictvím jazyka a vyjadřování lze zjistit, jak mysl pracuje s jazykem a jazyk s myslí. Lidská mysl je složitá struktura a právě jazyk se jeví jako vhodný prostředek k jejímu zkoumání. Z toho vyplývá, že „jazyk je součástí poznávání a poznání (cognition), podílí se na tom, jak světu rozumíme, jak ho kategorizujeme, jaký obraz světa vytváříme a jak ho předáváme dál“.³⁸

Kognitivní přístup k jazyku smazává hranice mezi jazykovým a mimojazykovým. Pramení tak z neurofyziologických poznatků, že jazykové a mimojazykové poznání je uloženo ve stejných mozkových oblastech. Jedním z premis je i centralizace všech významů a charakteristik slova. Jinak řečeno, slovo je na jednom místě zachyceno graficky, zvukově, kontextově i významově. Mezi myslí a jazykem je neustálá vzájemná spolupráce, přičemž nervové vzorce mysli reflektují jedincovu zkušenost s jazykem, která se každou novou zkušeností může měnit. Vliv má samozřejmě i prostředí a kultura, ve kterém se jedinec pohybuje. K tomu všemu – jak bylo v předchozích kapitolách zřejmé – zahrnuje kognitivní přístup širokou škálu

38 VAŇKOVÁ, NEBESKÁ A KOL.: Co na srdci, to na jazyku, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2005,

vědních oborů, dohromady tvořících ojedinělý pohled na jazyk (Vaňková, Nebeská a kol., 2005, s. 22).

6.2 Kognitivní lingvistika

I když se to zdá na první pohled nepravděpodobné, jazyk jako součástí kognitivní vědy / přístupu nebyl dlouho nic samozřejmého. Až na přelomu 20. a 21. století došlo k přesvědčení, že jazyk je kognitivní povahy, patří mezi poznávací procesy a sepětí mezi ním a mozkiem je těsné. Od kognitivního pojetí jazyka lze pojmenovat přímo vědu, která se ve svém kognitivním rámci zabývá jazykem a za součást kognice jazyk považuje, tj. kognitivní lingvistika.

Cílem kognitivní lingvistiky je postihnout neuropsychologickou realitu jazyka a popsat ty procesy a struktury, které se manifestují v jazyku. Považujeme ji tedy za vědu mentalistickou, neboť jazyk vnímá jako součást kognice (Schwarzová, 2009, s. 33). Cílem kognitivní lingvistiky je pak „na jedné straně explicitně popsat inherentní vlastnosti příslušného mentálního

systemu znalostí, na straně druhé popsat způsoby jeho interakce s ostatními kognitivními subsystemy“.³⁹

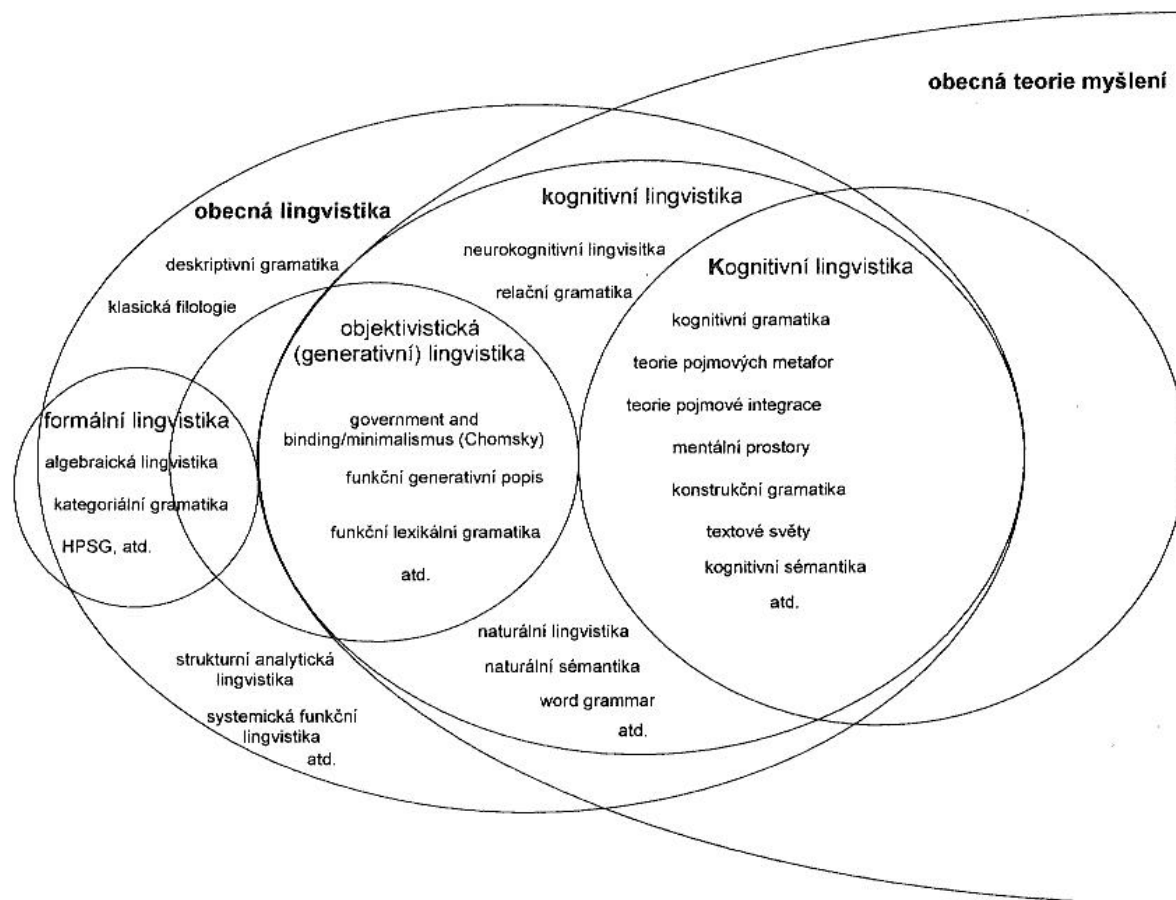
Dává dohromady poznatky psycholingvistiky, neurolingvistiky, teoretické lingvistiky, v jistých případech i kybernetiky, filozofie apod., což jí umožňuje zkoumat různé reprezentace a zpracování jazyka (Škanderová, 2003, s. 8). Nicméně je důležité podotknout, že jelikož je jazyková zkušenost pevně zasazena do prostředí a kultury, ve kterém jedinec žije, je lepší mluvit o kognitivním přístupu k jazyku než o kognitivní lingvistice jako takové.

6.2.1 Lingvistika kognitivní a Kognitivní

V práci bylo již několikrát naznačeno, že každý lingvista může považovat – co do jazykového zkoumání - za součást kognitivní vědy něco jiného. Lze oponovat tvrzením, že jazyk vždy byl, je a bude součástí lidského kognitivního systému; pouze záleží, jakou roli v něm sehrává. Z toho důvodu byl přednesen návrh na rozdělení lingvistiky kognitivní s malým k a velkým K. V prvním případě by se jednalo o kognitivní lingvistiku v širším smyslu kognitivní vědy, v případě druhém by šlo o jazykovědu založenou na experiencialistickém pohledu na jazyk (příčemž druhý případ je právě to, co se institucionálně nazývá kognitivní lingvistikou). Z toho může

39 SCHWARZOVÁ Monika: Úvod do kognitivní lingvistiky, Praha: Dauphin, 2009, 33

vyplývat dojem, že kognitivní lingvistika je do jisté míry více závislá na svých příbuzných disciplínách kognitivní vědy, Kognitivní je naopak samostatnější a propracovanější. Jejich místo v současné lingvistice může být znázorněn takto:

Kognitivní lingvistika má své časopisy, například *Cognitive Linguistics* nebo *Metaphor Symbol*, existuje dokonce i stejně pojmenovaná stránka na sociální síti Facebook. V roce 1989 byla založena *International Cognitive Linguistic Association* (ICLA), která pořádá mezinárodní konference; vzniklo i několik národních asociací kognitivní lingvistiky. Své příznivce si tato věda našla na severu Evropy a zejména v Polsku. V českých poměrech je možné jmenovat Lauru Jandovou (kognitivní gramatika) nebo Ilonu Bílkovou (metaforika); své poznatky kognitivní lingvistiky shrnuje i Irena Vaňková a dnes již spousta dalších jmen (Lakoff, 2006, s. 597 – 601).

6.2.2 Interdisciplinární přesah

I přes zřejmou propojenost s různými vědními obory, která tato práce již výše nastínila, stojí za to uvést, do jaké míry se jaké vědy infiltrují do kognitivní lingvistiky. Prvním z nich je psychologie, jejíž podíl není překvapující. Studuje psychické procesy,

jako je paměť, která je klíčová pro mentální reprezentace; její role je neoddiskutovatelná i při výzkumu bázevých kategoriích. Klinická psychologie zase využívá ke svým experimentům metaforu, tj. záležitost kognitivní lingvistiky, která je mimo jiné osvědčený terapeutický prostředek. Společenskovědní přesah v podobě sociologie, antropologie a politologie není kognitivní lingvistice taktéž cizí. Tento průnik dal za vznik výzkumům metafor v politických projevech, výzkumům zabývajících se vztahem jazyka a ideologie a v neposlední řadě se prokázal jako dobrý prostředek pro analýzu odborného i veřejného diskurzu, čímž se stal nástrojem výuky.

Překvapit nelze ani spojení kognitivní lingvistiky s literární vědou, kde je automatickým pojítkem metafora. Literatura vznikající na základě tohoto propojení dokazuje, že literatura je stejně jako jazyk a myšlení založena na pojmové integraci kognitivních procesů. Výsledkem byl dokonce vznik kognitivní poetiky a kognitivní stylistiky. Jako poslední příklad je možné jmenovat filozofii, na jejímž pozadí dochází k reformulacím o propojenost jazyka, myšlení, mysli a racionality. Je nezbytné podotknout, že většina kognitivně-lingvistických zkoumání probíhá na pozadí anglo-americké filozofie, kdežto pramenem české kognitivní lingvistiky byla spíše fenomenologie a postmodernismus (Lakoff, 2006, s. 617 – 620).

Komplexnost kognitivní vědy a lingvistiky může dávat dojem určité vědecké spolehlivosti, protože ve svých výzkumech zohledňuje mnoho aspektů různých disciplín. Právě i to může však způsobovat její složitost, názorovou nesjednocenost, různou interpretaci a vliv jednoho konkrétního prostředí, což může znemožňovat vznik obecně platných závěrů v tomto vědeckém odvětví. I z toho důvodu je třeba brát na vědomí fakt, že tato diplomová práce vycházela zejména z pojetí kognitivní vědy (a lingvistiky) Georga Lakoffa, jehož závěry nemusí být a nejsou brány všemi (jazyko)vědci za přijaté.

7 Metodika praktické části

Stejně jako bakalářská, i diplomová práce vychází z přesvědčení, že části lidského těla mají kromě svého primárního významu i význam přenesený, metaforický, jehož výskyt není v jazyce vůbec zanedbatelný. Bakalářská práce se zaměřila na vnitřní komponenty trávicí soustavy: *střevo, žába, žaludek, žlučník, žluč*. V návaznosti na ní tato práce zpracovává *jazyk, zuby, huba, pusa, ústa*. Cílem praktické části je pak postihnout jazykový obraz světa těchto výrazů v českém jazyce.

Po etymologické charakteristice výrazu, která k výzkumné složce této práce patří, bude každý z orgánů stručně popsán co do své funkce a struktury v lidském organismu, neboť i tento typ informací může být užitečný při analýze jazykového obrazu světa. Následně budou navrženy profily a schémata, tj. abstraktní představy o předmětu vycházející z lidské zkušenosti, pohybu a manipulací s objekty. Postup analýzy je tedy založen na teorii profilů (varianta představy / varianta interpretace předmětu, kde je jeden významový rys zdůrazněn jiný potlačen). Následně bude výraz porovnán se svým ekvivalentem v anglickém jazyce.

Na začátku praktické části bude objasněn pojem jazykový obraz světa, jeho podstata a definice. Jelikož je jazykový obraz světa hlavním předmětem praktické části, jeho charakteristika nebyla v teoretické části rozpracována záměrně. Koncept této práce bude protkán i principy psychosomatiky, neboť myšlenka jednoty mysli a těla se při studiu somatismů v jazyce jeví jako užitečná.

Co se týče jazykového materiálu, je možné vycházet z frazeologie, etymologie, polysémie, derivátů, kolokací a složenin. Jako zdroj ke sběru dat práci posloužila příručka *Názvy částí lidského těla v české a polské frazeologii a idiomatice* (Mrhačová, 2002), *Lidová rčení* (Zaorálek, 1996), *Slovník české frazeologie a idiomatiky* (Čermák, 2009) a slovníky anglické frazeologie a idiomatiky. Nepostradatelné byly etymologické slovníky; *Etymologický slovník jazyka českého* (Machek, 1968), *Český etymologický slovník* (Rejzek, 2001) a *Slovník spisovné češtiny* (AV ČR, 2010).

8 Jazykový obraz světa

Jazykový obraz světa je jedním z témat kognitivní lingvistiky. Jeho základem je antropocentrismus; tj. člověk je centrem všeho a sám slouží jako filtr k posuzování a hodnocení věcí, které se později promítá do vyjadřování. Například když pokud se

někdo baví o *jedovatých* houbách, jedovaté jsou pouze pro lidský druh, ne pro ostatní živočichy.

Definici jazykového obrazu světa je mnoho. Publikace *Co na srdci, to na jazyku* Vaňkové a Nebeské (2005, 51 — 52) uvádí například:

Bartmiňského (1990): „...v jazyce uložená interpretace skutečnosti, kterou je možno chápat jako souhrn soudů o světě. Mohou to být soudy buď ustálené v samém jazyce, v jeho gramatických formách, ve slovníku, ve fixovaných textech (přísllovích), nebo jazykovými formami a texty pouze implikované.“

Zajímavou definici předložil i Tokarski (1993): „... soubor pravidel uložený v gramatických kategoriích (flektivních, slovtvorných, skladebných) a v sémantických strukturách lexika, ukazujících pro daný jazyk typické způsoby vidění jednotlivých součástí světa, hierarchii, která v nich vládne, i hodnoty, které dané jazykové společenství akceptuje.“

Gipper (2001a) považoval jazykový obraz světa za „určitý způsob existence (jevení) světa.“

Ať už jazykový obraz světa znamená interpretaci určité zkušenosti, jevení světa nebo gramatická pravidla, než na přesnost definice je dobré se zaměřit na jeho vlastnosti. Řadí se mezi ně heterogenost, dynamičnost, výběrovost, axiologičnost, integrálnost, kontextuálnost a transcendentnost.

Jazykový obraz světa je komplikovaný a vnitřně členěný (např. teritoriálně, stylově). Obraz světa vědních oborů se bude od obrazu světa každodenního, který právě považujeme za centrum jazykového obrazu světa, logicky lišit. Měl by být také antropocentrický a tvořený komunikací subjektivně orientovanou. Dynamičnost neznamena nic jiného než nestálost. I když se jeho základ daný předky považuje za neměnný, jazykový obraz světa se stále mění. Dynamika je v jazyce považována za zdravou tendenci. Výběrovost má za následek to, že se jazykový obraz světa soustřeďuje na určité aspekty více, na které méně.

Axiologičnost znamená, že uživatel určitou zkušenost a skutečnost hodnotí, vnímá ji subjektivně. Setkáváme se tu s protiklady, jako je pozitivní x negativní, nahoře x dole, vlevo x vpravo apod. Za jednu nejvýznamnějších opozicí je považována lidskost

x nelidskost. U kontextuálnosti a integrálnosti je klíčové, že za hlavní se v jazykovém obrazu světa považuje praktický a pragmatický přístup ke světu, teoretické nazírání je upozaděno. Poslední vlastnost, transcendence, označuje schopnost jazyka překračovat své meze a tedy i schopnost člověka překonávat své meze pomocí jazyka, kde lze diskutovat o obecné otázce lidských možností (kognitivita, smysly, tělesnost apod.). To, co nelze z hlediska tělesných i smyslových zkušeností prožít, lze jednoznačně kompenzovat myšlením a mluvením, tj. metaforickým životem (Vaňková, Nebeská a kol., 2005, s. 53).

9 Obraznost a lidské tělo

Práce se bude věnovat konkrétním somatismům a jejich analýze v kontextu jazykového obrazu světa. Ještě předtím je zapotřebí připomenout základní metafory, na jejichž principu jazyk somatismy využívá. Základní koncepční metaforou je lidské tělo jako stroj, který se může mechanicky opotřebovat (jedinec může mít *nefunkční* játra, *poruchu* funkce štítné žlázy a jeho srdce může *přesluhovat*). Výrazně uplatňovaná je metafora orientační, která vychází z lidské zkušenosti orientace v prostoru nebo sdílené kulturní zkušenosti – člověk může *upadnout do hlubokého bezvědomí*, *spát lehkým spánkem*, může to s ním *jít dolů / z kopce* nebo se může ocitnout *na vrcholu svého zdraví*. Tyto principy jsou neoddelitelně spjaty s medicínským oborem, která odlišuje *periferní nervy*, *centrální nervovou soustavu*, *dolní tepnu* apod.

Pokud jde o lékařskou terminologii, její obraznost se může zakládat na obraznosti termínů z klasických jazyků, přičemž nemusí být vždy zachována. Zub moudrosti je možno přeložit dvěma způsoby, tj. *dens sapientiae* nebo *dens serotinus*. První přívlastek – *sapientiae* - znamená *moudrý*, slovo *serotoninus* pak *pozdní*, *pozdě vystupující*. Ani jeden z příkladů nemůže být považován uživateli jazyka za chybný, neboť oba odpovídají skutečné fyziologické situaci v těle – tento typ zubů se začíná prořezávat později - kolem 20. roku života, tj. v době, kdy se předpokládá, že lidský druh dosáhl určité úrovně rozumu / moudrosti. Pokud jde o etymologické souvislosti slov, často se oslabují, vytrácejí (velmi často k jejich vytrácení dochází definicí pojmu).

Klíčové si je uvědomit, že „obrazné termíny mohou nést (spolu denotančními významy) také významy konotační, šíře asociační: mohou dokumentovat úroveň poznatků medicíny v době vzniku pojmenování a zároveň poskytovat širší společenské asociace (odraz obecnějšího vnímání nebo hodnocení jevů, informace o lékařích-

objevitelích, odraz proměn reality atd.)“.⁴⁰ I to jeden z důvodů, proč má tato práce za cíl postihnout i psychosomatiku, protože ta často pramení z brzkých poznatků symptomů nemocí a emocí, jejich propojeností a následnou manifestací v jazyce (Bozděchová, 2009, s. 96 – 97).

Následně již práce představí vybrané somatismy a jejich rozbor v kontextu jazykového obrazu světa. Somatismy nebudou řazeny abecedně, nýbrž podle jazykové hustoty jejich výskytu, který byl zaznamenán. Tato práce dále upřednostňuje výrazivo dodnes živé, nevymřelé.

10 Jazyk

10.1 Etymologie

Slc. *jazyčit'*, *jazykovat'* klevetit, žvanit, nadávati (srov. hubovat, držkovat, mor. pyskovat t/v), *jazyčnica*, *jazykula* klepna, hubatá žena. Sem položíme i laš. *jaskul'a* drkotnice; z podob. Slova dostalo msl. *jásat* význam 'mlít hubou', *jaskovat* t/v a 'vadiť se. - Všeslov. Psl. *jęзыкъ* zřejmě souvisí se stpr. *insuwis*, stind. *jihvā*, av. *hizvā-* fem., *hizū* mask., arm. *lezu*, lat. *lingua*, dříve *dingua*, got. *tuggō*, sthn. *zunga*, stir. *tenge*, ale je nemožné přesně stanovití prajazykovou podobu; zřejmě nastaly rozličné změny asi tabuové; jimi bylo psl. *ęzy, pův. asi fem. jako lat. *lingua* atd., změněno v mask. a rozšířeno o jinou příponu než v ostatních ide. jazycích; o tabu svědčí (Liewehr ZfslPh 23.107) i přesmyk v čak. *zajik* < *jazik*. Popř. i lidová etymologie někde zasáhla (spojující je s „lízati“: lit. *liežuvís*). Nicméně, hledíme-li jen k hláskám, jež jsou společné (*n*-ová dvojhhláska, *gh*, *u/ū*), je možno se domnívatí, že náleží k výrazu pro pojem „úzký“ (*ꝛꝥꝥъ*, eng. *angustus*): i my „jazykem“ nazýváme úzké pruhy kůže, látky, papíru, pole (Machek, 1997, s. 219).

Jazyk, *jazykový*, *jazyček*, *jazyčkový*, *jazykovitý*. Všesl. - p. *jęзык*, r. *язык*, s./ch. *jèzik*, stsl. *jęзыкъ*. Psl. **jęзыкъ* má nejbliže k stpr. *insuwis*, ie. východisko *lez* rekonstruovat jako **n-ghū* – (A1, A7, B4, B5), první část se vykládá jako předpona. Druhý element, jehož význam není zcela jasný, je i v dalších ie. jazycích – stlat. *dingua*, stir. *teng*, gót. *tuggo* (něm. *Zunge*, angl. *tongue*) (*d-* v násloví se vykládá různě), lit. *liežuvís*, lat. *lingua*, arm. *lezu* (zde se počítá s vlivem kořene, který je v ↓*lizat*) i sti.

40 BOZDĚCHOVÁ Ivana: Současná terminologie (se zaměřením na kolokační termíny z lékařství, Praha: Karolinum, 2009, 97

jihvā, av. *hizū*, které se obvykle vysvětluje zdvojením zmíněného kořene. Změny v násloví mohou být způsobeny i tabu (D4) (Rejzek, 2001, s. 245).

10.2 Jazyk a jeho charakteristika

Slovník spisovné češtiny (2010, s. 118) vymezuje jazyk jako „svalnatý pohyblivý orgán v dutině ústní (u zvířat v tlamě, zobáku apod.), orgán chuti, řeči“. Jazyk zastupuje i to, co se jeho dlouhému úzkému tvaru podobá, jeho dalším významem je „soustava vyjadřovacích a sdělovacích (znakových) prostředků vlastní určí. společnosti“ (včetně jeho dílčích útvarů). Dále může vyjadřovat „jiné soustavy znaků sloužících k vyjadřování a sdělování“.

Je to nástroj vytváření řeči a z hlediska psychosomatiky představuje schopnost užívat si života. Je to prostředek k produkci řeči, který život dokáže zpříjemnit (*kamarádka mě pohladila slovy*), ale i naopak (*měl jazyk jako břitvu*). I proto je někdy lepší *mlčet než mít jazyk ostrý jako meč*, což dokazuje další české přísloví, a to *mlčeti zlato, mluvití stříbro*. Jazyk a jím produkovaná slova mohou způsobit mnoho; stejně jako mnoho o zdravotním stavu člověka může vypovědět jazyk.

Jazyk lze v českém jazykovém obrazu světa konceptualizovat do následujících profilů:

a) Jazyk v širším kontextu komunikace:

- Jazyk jako schopnost dobře komunikovat: *Mít dar jazyka*.
- Jazyk jako nástroj (potenciální) nepříjemné komunikace: *Mít jedovatý jazyk*.
- Jazyk jako ochota komunikovat: *Svrbí mě něco na jazyku*.
- Jazyk jako neochota komunikovat: *Míti křeče na jazyku*.
- Jazyk jako nástroj ticha a mlčenlivosti: *Držet jazyk na uzdě*.
- Jazyk jako nástroj ostražitosti při komunikaci: *Raději klopýtnout nohou než jazykem*.

b) Jazyk v oblasti kvality a obsahu komunikace:

- Jazyk jako indikátor koktavosti: *Šlape si na jazyk*.
- Jazyk jako dobrá schopnost artikulace řeči: *Zlámat si na něčem jazyk*.
- Jazyk jako nástroj „upovídání“: *Mít chlupatý jazyk*.

c) Jazyk v kontextu vlastností člověka:

- Jazyk jako ukazatel chování, vlastnosti nebo stavu vývoje jedince: *Mít ještě přirostlý jazyk*.

- Jazyk jako zlý člověk: *Zlý jazyk je ostřejší než meč.*
 - Jazyk jako nástroj upřímnosti: *Co na srdci, to na jazyku.*
 - Jazyk jako nástroj vybíravosti: *Mlsný jazýček.*
- d) Jazyk jako zdravotní / fyzický stav člověka: *Mít duši na jazyku.*
- f) Jazyk jako indikátor stavu střizlivosti: *Má těžký jazyk.*
- g) Jazyk jako tvar: *Na silnici byly sněhové jazyky.*
- h) Jazyk jako ukazatel počasí: *Horko, až je pod jazykem mokro.*

Profily mezi sebou mají nepevné / prostupné hranice, jeden může přecházet v druhý. Je důležité si uvědomit, že i když je tato práce zaměřená na somatismy, tj. slova označující části lidského těla, jazyk je zde podrobován analýze i ve svých ostatních významech, které se netýkají výhradně jazyka jako části dutiny ústní. Hlavním důvodem je nemožnost odlišit jazyk jako prostředek komunikace a jazyk jako anatomickou součást dutiny ústní, protože lexém *jazyk* funguje v češtině jako slovo mnohoznačné. U mnohoznačných slov dochází – na rozdíl od homonym – ke vzniku dvou a více významů na základě jeho přenesení. K mnohoznačnosti slova *jazyk* došlo pravděpodobně tím způsobem, že je to část těla, která je neoddělitelnou součástí produkce řeči, čímž se stala i pojmenováním pro nástroj řeči / prostředek komunikace. Rozdělení profilů jazyka na ty, které se týkají části těla, a na ty, které se vztahují k jazyku jako nástroji řeči, proto tato práce spatřuje jako nemožné.

Tuto informaci je nutno zdůraznit z důvodu porovnání českých ekvivalentů s angličtinou, o kterou se chce tato práce pokusit, neboť angličtina rozlišuje *jazyk* jako část těla, tj. *tongue*, a jazyk jako prostředek komunikace, *language*, přičemž práce se zaměří na oba anglické výrazy.

10.3 Jazyk v širším kontextu komunikace

Při analýze profilů je evidentní, že *jazyk* je v češtině propracován velmi obsírně. Pokud jde o schopnost dobře komunikovat, čeština nabízí velké množství výrazů, kterými lze tuto kvalitu popisovat. Pokud má někdo *mrštný jazyk (jazýček)*, umí s jazykem velmi dobře nakládat. Sémantická část tohoto ustáleného spojení nabízí i výklad „ukecanosti“. Pokud *má někdo dar jazyka, má jazyk na pravém místě* nebo *má jazyk nabroušený*, jeho komunikační schopnosti jsou považovány taktéž za kvalitní. Proces, kdy se uživatel jazyka naučil s jazykem lépe nakládat, označuje pak spojení

oblomit si jazyk. V situaci, kdy mluvčího čeká náročnější komunikační situace a je třeba se na ni připravit, pak čeština používá *nabrousit si na někoho jazyk* (zde se sémanticky mívá s výrazem mít *nabroušený jazyk*). Proces komunikační samostatnosti a vyspělosti jako takové pak označuje výraz *mít nepřirostlý jazyk*, kdy má jedinec – lidově řečeno – dobrou vyřídilku. Za synonymní lze pokládat *mít ještěří / ještěrcí jazyk*. Jako podkategorii lze zařadit soulad, který sahá za komunikační hranice, a to *mluvit společným jazykem* (být na stejné vlně, rozumět si).

Jazyková komunikace se může stát i nepříjemným zážitkem, kde je právě jazyk shledáván jejím prostředkem. Komunikant může mít pak *jazyk jako břitvu, jedovatý jazyk, uštěpačný jazyk, ostrý jazyk, mít jazyk naostro*. Ve chvíli, kdy dochází k pomlouvání, dobírání a nepříjemného dotírání na jedince, jde o *broušení si jazyka na někom*. Pomlouvání či negativní výroky označuje i obrazné spojení *sekat (bodát) někoho jazykem*, nebo *jezdit po někom jazykem*. Stejnému významu odpovídá i *mlátit jazykem po stěně*, tj. klevetit. V opačném případě lze *jazykem někoho hladit*, tj. lichotit mu, chválit ho.

Pokud je někdo ochotný komunikovat, zpravidla *má něco na jazyku, jazyk mu roztál* nebo *si pustil uzdu z jazyka*. Podobně je tomu u výrazu *pálí ho něco na jazyku*, kdy se mluvčí ještě nevyjádřil, přičemž by tak rád co nejdříve udělal. Příkladem opačné situace jsou ustálená spojení *nechce mu to z jazyka* (stydí se to říct), *převaluje se mu to jazyku* (je v rozpacích). V případě *křeče na jazyku* mluvčí ztratil řeč. Zaorálek (1997, s. 161) ve svém slovníku uvádí, že ztráta řeči přichází zejména z důvodu nemoci či mlčení pod úplatkem.

Jelikož za prostředek komunikace lze považovat ticho, tato kapitola zahrnuje i *držet jazyk za zuby / mít jazyk na uzdě / dávat si pozor na jazyk*. Mezi méně frekventovaná se pak řadí *mít svatojánský jazyk*, které se pokládá částečně za vymřelé, *dát si na jazyk řetěz*, případně *udělat si na jazyku uzel*. Charakter přísloví nabývá spojení *Mlčí, jako by mu jazyk přimrz*.

Čeština neopomíná obrazná pojmenování pro stavy, kde je záhodno si je dávat na jazyk pozor; tato spojení mají charakter přísloví – *raději klopýtnout nohou než jazykem; lépe jest dotknouti se nohou nežli jazykem; jazyk nechávej doma, venku uši*.

10.3.1 JOS jazyka v kontextu komunikace

Představová schémata, na jejich základě je možno *jazyk* ve výše zmíněném kontextu komunikace nahlížet, je několik.

10.3.1.1 Místo

První z nich je místo / prostor. Mezi tato spojení patří například *mít něco na jazyku*, kdy je jazyk určen prostorem, výměrou, na které se něco nachází. Podobná situace nastává u příkladu *něco ho pálí na jazyku*. Význam slova *pálivé* / *pálit* nemá nutně negativní konotaci, ale sémanticky působí jako odchylka od normálu; když něco člověka pálí, obvykle se tohoto pocitu chce zbavit. Zde je adjektivum *pálivé* vnímáno jako něco narušujícího, něco, co může prostor / místo dráždit. Z toho pak vychází význam spojení, tj. nutkání něco říct (aby se komunikant pálivého / dráždivého zbavil).

Pokud jde o ustálené slovní spojení *něco se mu převaluje na jazyku*, představové schéma místo se zde nabízí už z toho důvodu, že sloveso *převalovat* předpokládá prostor, na kterém se to, co implikuje - tedy převalování – uskutečňuje.

Výraz *mít jazyk na pravém místě* neoznačuje *jazyk* jako takový prostorem / místem, ale něčím, co muselo být správně umístěno, aby mohlo být něčeho dosaženo, z toho důvodu byl zařazen do tohoto představového schématu.

10.3.1.2 Stroj

Dalším představovým schématem je stroj nebo nástroj. Stroj / nástroj může mít různě stupně kvalit; lze ho ztupit, zostřit, zbrousit apod. Z toho důvodu lze zařadit do této kategorie *mít nabroušený jazyk* (umět dobře mluvit).

Ostatní spojení *mít jazyk jako břitvu*, *ostrý jazyk* a *mít jazyk naostro* opět označují stav zkvalitnění jejich stavu, naostření, která je strojům / nástrojům blízká. Stojí za povšimnutí, že *jazyk* a jeho ustálená spojení nemají v tomto případě žádnou pozici, kterou sledujeme například zde: *Jejího přítele zlomila smrt matky, ale nakonec se vzchopil*. Opozice stavů je zde zřejmá, tj. *zlomila* a *vzchopil* (směr dolů a směr nahoru). V případě *jazyka* zde žádná opozice nefunguje – jazyk se jednoduše *netupí*. Další termín *brousit si o někoho jazyk* je předešlým spojením taktéž schematicky blízký.

Poměrně problematicky se jeví *pustit uzdu z jazyka*. Uzda je asociována především s koněm, kdy funguje jako kontrola nad pohyby zvířete, rovněž koriguje jeho pohyby. Systém kontroly je aplikovatelný i na schéma stroje; pokud bude pod kontrolou, nic se nestane, v opačném případě může hrozit nebezpečí. To stejné platí

u jazyka. Nicméně *pustit uzdu z jazyka* nenese v češtině pouze negativní konotace, jak se podle tohoto představového schématu může zdát.

Pokud jde u spojení *dát jazyk na řetěz*, může být zahrnuto do schématu místa i stroje (v tomto případě možná předmětu). Řetěz se dává obvykle na něco, o co člověk nechce přijít, na čem mu záleží, což odpovídá obraznosti tohoto spojení. Ze strachu / z důvodu slibu mlčenlivosti nechceme něco říct, tudíž si jazyk zamkneme, dáme na řetěz.

10.3.1.3 Ostatní

Jelikož by bylo zbytečné dělat pro následující výrazy samostatné kapitoly, byly spojeny pod jednu. Další aplikovatelné schéma je centrum-periferie. Obecně to, co se nachází v centru, je důležitější než to, co se nachází na periférii. Stejně tak v centru se nacházejí řídicí mechanismy, naopak s rozšiřováním se snižuje řídicí způsobilost (*centrální a periferní nervová soustava*). Když je něco k něčemu přirostlé, obvykle je něčím řízeno, vyživováno, jedná se o nesamostatnost. Lze tedy vyvodit, že pokud *má někdo nepřirostlý jazyk*, není již ničím spojen se svou řídicí oblastí a dosahuje jisté autonomie (lingvisticky sémantickou závislost vyjadřuje i předpona *při*).

Jazyk se chová metaforicky jako tekutina, která může roztát (*roztál mu jazyk*), jako toxická a nebezpečná věc, které se je třeba bránit – *jedovatý jazyk, dávat si pozor na jazyk*. *Jazyk* lze nechat připodobnit k ostrému předmětu, např. noži, který seká, bodá (*sekat / bodat někoho jazykem*).

10.3.1.4 Deriváty

Lexém *jazyk* se vyskytuje i v derivátech, které mají souvislost s komunikací, jazykem, vzděláváním a schopností jazyk správně užívat. Jedná se spojení jako *jazyková příručka, jazyková škola, jazyková norma, jazykové povědomí, jazykové znalosti*. V jediném případě se nevztahuje k anatomii lidského těla, a to *jazyková sliznice*.

10.4 Jazyk v oblasti kvality a obsahu komunikace

Slovo *jazyk* se vyskytuje v případech, které mohou vypovídat o kvalitě a obsahu mluveného projevu.

Pokud se nepřímo poukazuje na člověka, který koktá, obvykle si *šlape na jazyk*. Tento frazém je možný ztotožnit nejen s koktáním, ale pouze i s dílčí logopedickou

vadou (např. špatné vyslovování sykavek). Vladislav Vančura pro koktavost používal spojení *plete se mu jazyk*, které se dnes asociuje se stavem požívání alkoholu, kdy se jedinec není schopen vyjádřit podle svých představ.

Při snaze vyslovit artikulačně náročnou větu si uživatelé jazyka obvykle *lámají jazyk*; sledu těchto problematických slov se pak říká *jazykolam*. Mluvčí zde není pokládán za neschopného něco vyslovit, náročnost v artikulaci je dána složitostí skladby lexikální jednotky.

Četnost slov za časový úsek vyjadřují spojení jako *jazyk mu běhá po kolovratě*, stejně tak *kdyby měla na jazyku háček, každou chvíli by se jí chytil za ucho*. Obě spojení implikují žvanivost. Člověk se rovněž hodně namluví, pokud *si může jazyk z huby vylomit, nemá kosti v jazyku* nebo *jazykem štrikuje*. Štrikování je relativně dlouhotrvající proces, založený na rutinním pohybu, přenos tohoto významu tedy není překvapující, neboť žvanivý člověk obvykle mluví dlouho a často se i opakuje.

Z hlediska obsahu kvality komunikace čeština eviduje spojení *utíká mu jazyk před rozumem*, které znamená nerozumnost, žvanivost. Neobratnost a zdouhavost je doména *děravého jazyka*. Člověk nepříjemně povídavý, až otravující je jedinec *s jazykem chlupatým*.

V tomto případě se chová *jazyk* jako předmět, se kterým je možná mechanická manipulace. Může být odstraněn (*jazyk si mohl z huby vylomit*), může být pošlapán (*šlape si na jazyk*) či zlomen (*jazyk si mohl vylámat*). Jsou mu připisovány i lidské vlastnosti a schopnosti, protože může *utíkat na kolovratě* nebo *utíkat před rozumem*, v neposlední řadě může být *jazyk chlupatý*.

10.5 Jazyk v kontextu vlastností člověka

Výskyt lexému *jazyk* se v ustálených slovních spojení vyskytuje i při vyjadřování povahových vlastností člověka, jeho chování nebo stavu jeho vývoje.

Již bylo zmíněno *mít přirostlý jazyk*, které označuje nedospělost, absenci tzv. vyřídilky a samostatnosti. Negativní vlastnost označuje také sousloví *mít podrostlý jazyk* neboli neschopnost pozdravit, být němý (ve smyslu společenské konvence týkající se pozdravů, nikoliv ve smyslu nemoci). Pokud *má někdo jazyk z hadích ocasů*, je hubatý. Prostořekost jen nepřímo vyjadřována spojením *nevidí si na jazyk*. Lenivost ve prospěch žvanivosti řeší rčení *pracuje, až se mu jazyk potí* (místo práce žvaní, protože je líný). Spontánním člověkem je ten, který *mluví, co mu slina přinesla*.

Známi jsou obligátní *zlí jazykové* neboli pomlouvační zlí lidé. Charakter přísloví má *Zlý jazyk je ostřejší než meč*.

Jazyk čeština používá jako prostředek upřímnosti – *co na srdci, to na jazyku*, ke kterému se váže jeho pravý opak *jiné má na srdci, jiné má na jazyku* (je to falešník). Variantně v lidu přežívá rčení *Co v srdci to na jazyku* (tak budme podle starých zvyků), které je z kognitivního hlediska přesnější, srdce jako sval pohání stahy krev uvnitř oběhového systému. Situace, kdy je člověk neupřímný a falešný, přitom se prezentuje velmi kamarádsky se dá použít spojení *na jazyku med, v srdci jed*. V identickém případě lze o něm říci, že *nosí v hubě dva jazyky*, což je více než příznačné.

Pokud si jedinec se lhaním hlavu neláme, lze o něm říci, že *pro lež si jazyk neukousne*. V dalších spojeních nespisovné češtiny mohou vystupovat i další tekutiny jako prostředník neupřímné, falešné či stupidní řeči, např.: *Co to blije(š)?* (pro falešnou, lživou či pomatenou výpověď) nebo spojení typu *Lhal, jak když sral* atp. (hovoří lživě, falešně, zcela nevěrohodně).

Práce již ukázala, že jedna frazeologická jednotka může mít více výkladů. To samé platí u *šlapat si na jazyk a plete se mu jazyk*, které nemusejí mít nic společného s opilostí a koktavostí, ale s obyčejným lhaním a falší.

Další vlastnost, kterou *jazyk* může obrazně pojmenovat, je vybíravost – mít mlsný jazyk (jazýček), mít chlupatý jazyk. Dojít k tomuto stavu, tj. stát se mlsným, se opisuje spojením *narostou mu chloupky na jazyku*.

Jazykový obraz světa spatřuje *jazyk* opět jako místo / prostor – např. *mluví, co mu slina na jazyk přinesla, mít pod jazykem hadí kámen*. Jazyk zde funguje jako vymezený prostor, na které (obrazně řečeno) sliny donáší slova. Dále je metaforizován jako člověk, může se potit – *pracuje, až se mu jazyk potí*, může mluvit tvrdit – *zlí jazykové tvrdí*; dokonce *se může stát chlupatým* (jako člověk nebo část jeho těla).

Zajímavé je spojení *mít jazyk z hadích ocasů*. Had je zvíře, které nese v českém jazyce negativní konotace; často je asociován s člověkem, který se nekale a bezpáteřně zachoval. V těchto případech se používá nadávka *ty hade*. V důsledku toho jakékoliv slovní s hadem nevěští nic pozitivního a *jazyk z hadích ocásků* znamená hubatost, prostořekost. Stejně tak idiom *mít pod jazykem hadí kámen*, kde se jedná o falešnost a neupřímnost.

Spojení srdce a *jazyka* v kontextu upřímnosti není nijak překvapivé. Srdce je považováno za centrum citu a pozitivních i negativních emocí. Je pozoruhodné,

že z hlediska psychosomatiky může trpět, pokud má jedinec problém se někomu otevřít / o něčem mluvit. *Jazyk* je spjat s komunikací, tvorbou řeči, spojení těchto dvou orgánů ve frazeologii – *co na srdci, to na jazyku* - tedy není od věci. Podobná situace je u *na jazyku med, v srdci jed*. Med je produkt zdravý, chutí sladký a vyskytuje se v jazykovém diskurzu, jehož záměrem je „sladce“ oklamat (*mazat med kolem huby*). V tomto případě jde o opozici *jazyk* - srdce (vnitřek – vnějšek) a opozici medu a jedu (sladké – jedovaté). Jelikož je možné vnímat srdce jako řídicí centrum a *jazyk* jako periferii, co má vykonat výsledný akt řeči, představové schéma by mohlo odpovídat centrum-periferie.

Šlapat si na jazyk a plete se mu jazyk byly rozebrány v kapitole předešlé.

10.6 Jazyk jako zdravotní / fyzický stav člověka

Jazyk je v českém jazyce konceptualizován jako fyzický stav člověka od únavy vyčerpání až po smrtelné stavy.

Únavu a vyčerpání reprezentuje obrat *mít jazyk až na vestě*, případně *mít jazyk na šlapkách*. Fyzický stav úbytku energie může označovat i *vyplazovat jazyk*, přičemž dalším podnětem pro toto sousloví může být i velká žízeň. Hovorovým a vulgárním je spojení *srát přes jazyk*, kdy člověk něco neúspěšně strávil a dává se.

Proces, který označuje blížící se úmrtí a skon, je *mít smrt na jazyku*, popřípadě *mít duši na jazyku* (existuje i je ve zdrobnělé formě *mít dušičku na jazyku*). V těchto případech nemusí jít nutně o smrt, ale o stav vysokého vyčerpání nebo vážné nemoci.

V rámci jazykového obrazu světa může být v tomto případě *jazyk* místo, jakýmsi vrcholem, při jehož dosáhnutí dochází k mimořádné situaci. Přispívá tomu i fakt, že co položeno prostorově výše, je lepší, vážnější, důležitější. Čím výše se tedy v rámci lidského těla stoupá, tím vyššího potenciálu a větší důležitosti může něco nabývat. *Mít smrt na jazyku* pak znamená, že se smrt blíží (neboť *jazyk* je umístěn nahoře). Pokud jde o druhé spojení, *mít duši na jazyku*, je třeba mít na paměti, že lidské tělo může být konceptualizováno jako nádoba, ze které něco mj. uchází a vychází. Ústa, tj. prostor, kde sídlí jazyk, může být vnímáno jako ventil, zátka, poslední místo, které je součástí lidského těla. *Mít duši na jazyku* znamená mít duši na posledním možném místě přináležícím k tělu, což implikuje význam umírání / smrti (nebo když dotyčný *duši vypustí*, je po smrti). Obraz *jazyka* je velmi důležité místo, jehož překročení má své následky.

Podstata jazyka jako význačného místa může souviset i s jeho umístěním na hlavě člověka. Hlava je totiž považována za centrum lidského těla (je v ní uložen mozek) a za vstupní bránu všech smyslů. Smysly a jejich mediátory jsou nepostradatelné při kontaktu s vnějším světem, pomocí jehož člověk poznává svět.

V případě šlapky a vesty lze aplikovat schéma centrum-periferie, neboť *jazyk* se vychyluje ze své běžné (centrální) pozice a ocitá se jinde (na periferii) – na šlapkách a na vestě.

10.7 Jazyk jako indikátor střízlivosti

Jelikož je *jazyk* velmi úzce spjat s komunikací a jeho přesnost a vytržbenost právě s alkoholovou střízlivostí, uživatele češtiny nepřekvapí, se *jazyk* v ustálených spojeních tohoto smyslu vyskytuje. Stav opilosti je spojen s problémy koordinace a kontroly jako takové. Když si opilý člověk *šlapá na jazyk* nebo *se mu jazyk plete*, jeho komunikace je nedokonalá, protože je narušena *šlapáním* (které představuje nedokonalou artikulaci a nečistě vyjádřenou výpověď jedince). U *plete* je situace obdobná; pokud se něco někomu plete, jde o nestandardní průběh s nepříznivými následky. Nutno podotknout, že *šlapat si na jazyk* se používá i v kontextu koktání nebo nedokonalého vyslovování (např. sykavek). Opilost může přinášet *těžký jazyk*, metaforicky má velkou váhu, což může souviset s obtížnou manipulací jazyka, která může vygradovat až do stavu, kdy jedinec *jazykem sotva vládne*, tj. ztrácí nad ním kontrolu.

Požívání alkoholu uvolňuje zábrany a často dovolí člověku vyřknout to, na co by za střízlivosti pouze myslel, ale nepřenesl přes *jazyk*. Frazeologicky toto dokazuje přísloví *co u střízlivého na mysli, u opilého na jazyku*. Existence něčeho na *jazyku* pak znamená upřímnost.

Aplikovatelné schéma je místo / prostor, které odpovídá spojení *šlapat si na jazyk*. Konotace slova *šlapat* je spíše negativní (*pošlapat si štěstí, pošlapat záhon*), proto ani důsledky *šlapání si na jazyk* nejsou pozitivní. Místo jako vhodný profil lze aplikovat i v případě *co u střízlivého na mysli, u opilého na jazyku*.

10.8 Tvar, nástroj chuti a jídla a ukazatel počasí

Přestože každý člověk má jiný *jazyk*, jeho tvar je určitým způsobem vnímán a toto vnímání se promítá do oblastí, které nesouvisí ani s komunikací ani s anatomii lidského těla, ale s odlišnými diskurzy. Výsledkem jsou pak *sněhové jazyky*, nafoukané

vrstvy sněhu na silnicích. Velmi frekventovaný je přenesení významu u *jazyka u boty*, který připomíná část těla nejen svým tvarem, ale stejným mechanickým připevněním. Ve druhém případě si je možné povšimnout i personifikace: *Zavaž tkaničky, mluví ti jazyk!*

Z důvodu, že *jazyk* v sobě obsahuje mnoho chuťových pohárků a je nepostradatelný při vnímání chuti, výskyt tohoto somatismu nechybí ani v této oblasti. *Jazyk může špítat*, když má někdo na něco velkou chuť; podobně je na tom *mít strápatý jazyk*, který označuje to samé, přičemž typická je touha po sladkých laskominách. Pokud jde o průběh jídla, někteří konzumují, *div si jazyk neukousnou / nepřekousnou* (příliš dychtivě). V situaci, kdy není co jíst a dotyčný trpí hladem, se používá, že někdo *suší jazyk*. Častější ovšem bude konceptualizace této situace jinou částí těla, že někdo *suší hubu*.

Slabé zastoupení v podobě jednoho výrazu – *horko, až je pod jazykem mokro* – má *jazyk* v kontextu určování počasí / subjektivního vnímání teploty jedincem. Přesto, že idiom používá ve svém znění lexém *horko*, implikuje stav opačný, tj. chladno, zimu. Na *jazyk* zde lze aplikovat představové schéma místa.

10.9 Stojící jazyk

Poměrně těžko zařaditelné byla ustálená spojení *na jazyk se pro to nepostavím*, které se používá v situacích, kdy dotyčný nemůže, není ochoten nebo vůbec schopen pro situaci udělat víc, protože si je vědom, že maximum už udělal: *Když mi nevěříš, na jazyk se pro to nepostavím*. Logicky lze odvodit, že podmínka vyjádřená slovy *kdyby se na jazyk postavil* znamená za všech podmínek či hovorově řečeno *stůj co stůj*. Jelikož se lze na *jazyk* postavit, představovým schématem může být opět místo.

10.10 Jazýček

Nelze opomenout deminutivum slova *jazyk*, tj. *jazýček*. Kromě obligátního významu jako *jazyka* zvířat, jejich roztomilých mláďat či malých dětí se tato zdrobnělina používá k vyjádření dobré vyřídilky / schopnosti dobře komunikovat – *mít jazýček*.

Přenesený význam nalézáme u spojení *být jazýčkem na váze*, tj. být rozhodujícím činitelem.

10.11 Jazyk vs Tongue

Pokud jde o srovnání s angličtinou, s češtinou vykazují podobná ustálená spojení s totožným významem. Práce neuvádí všechna ustálená spojení s lexémem *tongue*, nýbrž pouze ta, která se vyskytují ve stejném významu jako v češtině. Pro lepší přehlednost je každý profil rozdělen do jedné podkapitoly.

10.11.1 Komunikace

České spojení ve smyslu umět dobře komunikovat, mít dobrou vyřídilku či mít dar jazyk má v angličtině ekvivalent *find tongue*, a to doslova *najít svůj jazyk*.

Pokud jde o vyjádření negativní komunikace či její následky, lexém *tongue* je rozpracován šířeji. *Mluvit na někoho ostře* se rovná anglickému *give the rough side of tongue* (*poskytnout hrubou část jazyka*). Úsměvně působí spojení a *tongue-lashing* ve významu *mluvit k někomu velmi rozzlobeně, rozhořčeně*, neboť *lash* znamená výprask. Pokud má někdo *tongue-lashing*, jazykem obrazně někoho bičuje. Stejně jako v češtině narážíme na pojem *ostrý / nabroušený jazyk*, a to v doslovném *sharp tongue*, kdy je účelem komunikace kritika, nepříjemnost a přehnanost. Jeho opakem je *keep a civil tongue* (*mluvit zdvořile, decentně*), které by se v širším kontextu dalo přirovnat k českému *pohládit někoho jazykem*. Pokud jde o české *jazyk je ostřejší než meč*, angličtina má jeho ekvivalent přímo s využitím *tongue*: *the tongue is not steel, yet it cuts*, doslovně *jazyk není ocel, avšak může pořezat*. Ve druhém případě vyjadřuje následky nepříjemné komunikace následujícím způsobem bez *tongue*: *many words hurt more than swords* (*slova dokáží ublížit více než meče*). Jak vidno, oba příklady se významově s českým ekvivalentem schází, ač ve druhém případě nedochází k přímému užití slova *jazyk*. Naopak téměř kompletně dochází v případě českého *raději klopýtnout nohou než jazykem*, kdy převod do angličtiny je *better the foot slip than the tongue*. Doslovně *chodidlo klouže než klopýtá*; pro sémantické vystihnutí určité situace je to ale naprosto zanedbatelná informace.

Ostražitost při komunikaci angličtina vystihuje výrazem *still tongue makes a wise head*, které je možné přirovnat k českému *mlčeti zlato, mluvití stříbro*, protože doslovný překlad říká, že *jazyk, který je v nečinnosti dělá moudrou hlavu*, tj. je lepší nemluvit a poslouchat. U následujícího případu se ve struktuře anglického spojení neobjevuje *tongue*, nicméně sémanticky popisuje situaci totožně. *Jazyk* je zde nahrazen slovesem *mluvit* (*speak*) nebo substantivem *ústa* (*mouth*). *Hear much, speak little*

znamená české *jazyk nechávej doma a venku uši* (doslovně *hodně poslouvej, mluv málo*). České *co na srdci, to na jazyku* je odrazem anglického *what the heart thinks, the mouth speaks*, kdy jsou srdce a ústa personifikovány: *co si srdce myslí, ústa řeknou*.

V situaci, kdy má anglicky mluvící jedinec nutkání komunikovat, *má* stejně jako v češtině *něco na jazyku* – *be on the tip on one's tongue*. Pokud ho *něco pálí na jazyku* (urputně by se k něčemu rád vyjádřil), řekne, že *si kouše jazyk* – *bite a tongue*.

Ticho jako forma a nástroj komunikace je v západním germánském jazyce taktéž rozpracován, a to hned čtyřmi způsoby. Komunikační ticho, která nastává vlivem strachu nebo šoku je vyjádřeno vlastností *tongue-tied* (*zavázaný jazyk, mít uzel na jazyku*). České *dávat si pozor na jazyk* je pak vyjádřeno sémanticky poměrně průhledným spojením *hold your tongue*, přičemž jeho vyřčení k dané osobě může znamenat, že už nemá mluvit i z toho důvodu, že dosud řekla dost ošklivých věcí a není v zájmu nikoho, aby pokračovala.

10.11.2 Kvalita a obsah komunikace

Z hlediska kvality a obsahu komunikace je podobnost s češtinou poměrně malá. Obraz koktavosti vystihuje anglické a *slip of the tongue*, doslova *přereknout se, šlápnout si na jazyk*. Na rozdíl od češtiny se tento ustálený tvar většinou nepoužívá v případě opilosti člověka, který má problém s artikulací. Pokud je někdo naopak úspěšný v překonání obtížné výslovnosti, kdy v češtině si někdo *na něčem vyláme jazyk*, volí angličtina výraz *get tongue around*. Toto sousloví má skutečný idiomatický charakter, neboť po rozboru každé jeho části nedojdeme k významu, který implikuje; anglické *get around* znamená totiž *hodně cestovat, pendlovat*. Upovídánost potom angličtina řeší *vlastněním stříbrného jazyka* – *to have a silver tongue* – který značí lidově známou ukecanost a přesvědčivost.

10.11.3 Kontext vlastností člověka

Jak bylo možno vidět, v češtině je za *zlý jazyk* považován zlý nepřející člověk (*zlí jazykové tvrdí*). V angličtině nenastává sice totožná situace, lexém *tongue* však reprezentuje obrazně člověka, která pomlouvá a šíří nepodložené informace. Jelikož jsou pomluvy považovány za negativní fenomén, anglické *tongues* může v tomto případě odpovídat českému *jazykové*, v obou případech přeneseně *zlí lidé*. Spojení pak

zní *cause tongues to wag*, doslova *způsobit mrskání jazyků*, obrazně *přimět lidi pomlouvati / drbat*.

Anglický jazyk neopomijí upřímnost. A *loosen tongue* je ekvivalentem *rozvázaného jazyka*, který i doslovným překladem tohoto spojení. Stejná konceptualizace *jazyka* jako centra a prostředek upřímné komunikace se projevuje v anglickém a *honey tongue*, *a heart of gall*, která znamená doslovně *medový jazyk*, *srdce plné drzosti / hrubosti*. Je pozoruhodné, že *gall bladder* znamená žlučník, jehož jazykový obraz světa v češtině po negativní stránce emočně rozpracován (*pohnul mi žlučí, vzkypěla v něm žluč apod.*).

Negativní obraz lidských vlastností reprezentuje anglické *double-tongued*. Mít doslova *dvojí jazyk / dva jazyky v hubě nositi* znamená, že nemluví v souladu s tím, co si myslí (pokrytec). To koresponduje s českým *jiné má na srdci, jiné má na jazyku*, v horším případě *na jazyku med, v srdci jed*. V prvním případě se může jednat pouze o povrchního a pokryteckého člověka, ve druhém případě o jedince záměrně škodícího.

Český idiom *mít pod jazykem hadí kámen* je možno přirovnat k anglickému *to have a forked tongue / to speak with a forked tongue*, který doslovně znamená *mít rozdvojený jazyk / mluvit rozdvojeným jazykem*. Jeho význam je slibovat a nic nedodržovat, podle anglického překladu mít doslova *jazyk hada*. V širším kontextu pak znamená falešnost, neupřímnost.

Motivace pro toto pojmenování může být nejen rozdvojenost hadova jazyka, ale především pojetí a interpretace hada v anglickém prostředí, který je považován za symbol morální pokřivenosti, lži a nečestnosti. Jak je vidět, jazyk a jeho (ustálená) slovní spojení mohou odkrýt kulturní a historickou identitu národa, která je výsledkem jeho zkušeností.

10.11.4 Kontext alkoholové střízlivosti

Již výše bylo spojení *loosen tongue* spojeno s upřímností lidského vyjadřování; angličtina přidává ještě a *tongue loosener*, doslova *uvolňovač / povolňovač jazyka*. Obrazně má zobrazovat tvrdý alkohol (*digestiv*), který může stát za rozvázání jazyka a tedy upřímností, která je pro požívání alkoholu typická. Naprosto synonymní výraz k *loosen tongue* je *tongue oil (olej na jazyk)*. Jelikož olej se používá u strojů k promazání jeho mechanických částí, jejich nehybnost může být srovnatelná s neochotou jazyka mluvit / uvolnit se / hýbat se, a z toho důvodu potřebuje promazat olejem, aby se rozhýbala (představové schéma by v tomto případě bylo stroj).

Stav *zavázaného jazyka* z důvodu nadměrné konzumace alkoholu označuje i *tongue-tied*, které práce podrobila krátké analýze již v části komunikace, konkrétně ticha. *Tie* znamená *zavázat, utáhnout*, v češtině by se dalo přirovnat k *mít uzel na jazyku* (byť v češtině označuje zakřiklost nezpůsobenou alkoholem).

Z hlediska překladu, který není předmětem této práce, je volnější *co u střízlivosti na mysli, u opilého na jazyku*. Angličtina reprezentuje alkoholovou upřímnost pořekadlem *what soberness conceals, drunkenness reveals*, doslovně *co střízlivost zastírá, to opilost otvírá*.

10.12 Jazyk vs Language

Výskyt lexému *language* je v porovnání s lexémem *tongue* daleko menší. Četnost příkladů se zmenšuje, pokud výskyt omezíme na porovnání s českým výrazivem. Z toho důvodu poslouží lexému *language* jedna kapitola, kde budou uvedeny všechny příklady z různých profilů.

Mluvit horkým / ostrým jazykem vystihuje anglický výraz *language that would fry bacon*, tedy *jazyk, který by slaninu opekl*. Horkost a ostrost zde reprezentuje vulgární vyjadřování a nadávání, které je často doprovázeno lehkou agresí. Je možno pozorovat, že agrese je v anglicky mluvícím světě spojována s horkostí, neboť používá slovo *fry* (*smažit*), tedy tepelnou úpravu.

V situaci, kdy si oba komunikanti navzájem rozumí, mají společné názory, někdy i oblasti zájmu, používá čeština *mluvit společným jazykem*. Angličtina pak velmi podobné *speak the same language* (*mluvit stejným jazykem*). Totožné je *speak someone's language*, tj. *mluvit jazykem někoho*; mluvit stejným způsobem a ve stejném duchu s důsledkem porozumění.

Nadávat, mluvit výhrušně, hanlivě a urážlivě v sobě nese *use strong* (*používat silný jazyk*), které by se dalo přirovnat k *mít ostrý jazyk*. Umírněnější forma je *use foul language* (*užívat nepříjemný a šokující jazyk*), která sémanticky zahrnuje spíše pouze nadávky a považuje se za slabší projev negace.

Posledním spojením je zvolání *watch your language*, přičemž místo slova *language* může být použito i *mouth* nebo *tongue*. Doslova by znamenalo *dohlížej na svůj jazyk / ústa*. Používá se v případech, kdy je záměrem mluvčího upozornit a varovat, ať neříká nic vulgárního, ať přestane mluvit nebo alespoň změní tón a obsah své řeči. Do češtiny by se *watch your language / mouth / tongue* převedlo na *pozor na pusu*, užívané v podobných kontextech.

11 Zuby

11.1 Etymologie

Psl. Stsl. *zqbъ*: pol. *zqb*, sln. *zob*. b. *zǎb*, jinde *zub*, je útvar stupněm o od *zēbǝ* trháť; tento význam je jen stsl.; jinak *zēbati* stsl. A jinde přešlo k významu klíčiti (o semenu), prořezávat se (o klíčku). - Srov. véd. *Jambha*- mask. *zub*, ř. *γόμφος* klín, kolík, *γόμφιος* třenovní zub; lit. *žembiù žembti* řezati (a *žembėti* klíčiti.). Ide. Jméno zubu je v lat. *dens*, ř. *όδονς*, sti. *danta*- (u nás zachováno snad jen v *dáseň*); „trhák“ > zub je původně jistě vulgární perifráze (Machek, 1997, s. 719).

Zub, *zoubek*, *zubní*, *zubatý*, *zubař(ka)*, *zubit se*, *zazubit se*, *ozubený*, *bezzubý*. Všesl. - p. *zqb*, r. *zub*, s./ch. *zub*, stsl. *zqbъ*. Psl. **zqbъ* odpovídá lit. *žambas* 'hrana, něco ostrého', lot. *zuobs* 'zub', angl. *comb* 'hřeben', něm. *Kamm* tv., alb. *dhëmb* 'zub', ř. *gómfos* 'kolík, čep', sti. *jambha*- toch. A *kam* tv., vše z ie. **gombho-* 'zub' od **gëmbh-* 'hryzat', nazalizované varianty od **gëbh-* 'jíst, žrát, zobat'. Viz i ↑*zobat*, ↑*zábst* (Rejzek, 2001 s. 742).

11.2 Zuby a jejich charakteristika

Slovník spisovné češtiny (2010, s. 582) vymezuje zuby ve třech základních významech. První z nich je „tvrdý útvar v čelisti sloužící ke kousání a rozměňování potravy“. Druhý obecný význam je „část něčeho připomínající tvarem zub“. Jako poslední slovník uvádí „vrub (na ostří)“.

V rámci první významové oblasti, tj. části čelisti, slovník počítá s přenesenými ustálenými spojeními, které označují projev zlosti (*skřípat zuby*), síly (*ukázat někomu zuby*), ztroskotání a neúspěchu (*vylámat si na něčem zuby*). Tvarem připomínající zub myslí např. *zuby pily a vidličky*. Poslední sémantické objasnění hovoří o procesu dělání vrubů / zářezů / zubů.

Z psychosomatického pohledu jsou zuby poslední částí, posledním filtrem slov, které jsou nebo nejsou vyřčeny z našich úst. Vyřčenost a nevyřčenost slov, také jejich pozitivní nebo negativní náboj je zachytáván v této nejtvrďší lidské tkáni. Z toho důvodu může člověku ulevit nebo naopak, protože psychosomatická medicína je založena na celostním pohledu na lidské zdraví. Jelikož zde často o nevyřčenost, zuby z tohoto pohledu zachytávají emoce nemohoucnosti, tj. negativní energie, která se do zdraví a života člověka promítá různými způsoby.

Podobně tento problém přibližuje MUDr. Jan Hnízdil, lékař a průkopník české psychosomatiky, ze své praxe: „Karlovi je dvaatřicet a návštěvu psychosomatika mu poradila manželka. Je úplně zdravý. Jen ho občas pobolívá koleno. To ho netrápí zdaleka tak jako zuby. (...) Zbývaly zkažené zuby. Zeptal jsem se na manželku a děti. Osmiletá dcera mu dělá jen radost. Horší je to s manželkou. Karel je citlivý, přemýšlivý, uzavřený. Ona pravý opak. Emotivní, hlučná, někdy hysterická. Před dvěma lety měli krizi. Málem se rozvedli. „*Nemáte jí náhodou plné zuby?*“, vyklouzlo mi. „*To teda mám!*“ vyhrknul Karel. (...) Doma je v neustálém napětí, zaťatý, manželku nemůže „zkousnout“, drtí to mezi zuby. Tím si narušuje ochranný zubní plak a sklovinu. Proto se mu pořád kazí zuby. Kromě stomatologa potřebuje dobrého psychologa“.⁴¹

Tato na první pohled irelevantní poznámka přináší několik podnětů k zamyšlení. Zaprvé, užívání výše zmíněných ustálených slovních spojení vystihuje zdravotní problémy, kterými jedinec trpěl / trpí. Zadruhé, uznávaný lékař Jan Hnízdil připouští propojení dvou složek těla – těla a duše (funkce vyšší nervové soustavy) - které se k sobě neoddělitelně patří. Vzhledem k vývoji medicíny a farmakologie, který nebyl na takovém rozmachu jako v dnešní době, a k distribuci lékařské péče, o mnoho chudší než dnes, se dá předpokládat, že dříve důraz byl kladen na lidové lékařství, na pozorování souvislostí a spojitostí mezi fyzickými a mentálními symptomy. Typickým příkladem je tradiční čínská medicína, jejíž metody se praktikují po dobu 7000 let. Z obyčejného lidského pozorování pak mohly vznikat ustálené idiomy a spojení frazeologické povahy, která jsou aktivně užívána dodnes. Laik by z Hnízdilova projevu nemusel poznat, že se jedná o lékaře, neboť nepoužívá dlouhé nesrozumitelné latinské názvy, nýbrž vystihující lidová rčení. Z toho důvodu práce považuje kontext celostní medicíny zčásti jako relevantní.

11.3 Konceptualizace zubů v češtině

Zuby lze v českém jazyce konceptualizovat do následujících profilů, jejichž hranice je – stejně jako u *jazyka* – někdy neostrá. Ne vždy je jednoduché zařadit všechna ustálená spojení mezi profily. Jeden z důvodů je ten, že některé frazeologismy mají více než jednu interpretaci.

Konceptualizovat zuby lze v češtině následujícím způsobem:

- a) Vlastnosti zubních tkání: *Má zaječí zuby.*
- b) Zuby v kontextu chuti, jídla a pití: *Cedí skrze zuby.*

41 HNÍZDIL Jan: Zaříkavač nemocí, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2014, 116

- c) Zuby jako prostředek komunikace:
- Zub jako nástroj pomlouvání: *Žvýkal ho mezi zuby.*
 - Zub jako nástroj ticha: *Nejde mu to přes zuby.*
 - Ostatní: *Tiše to procedil mezi zuby.*
- d) Zuby jako vlastnost / charakteristika: *Pracuje, až se mu zuby potí.*
- e) Zuby v oblasti emocí:
- negativních: *Sekala na mě zuby.*
 - pozitivních: *Ohrnovala dlouho zuby.*
- f) Zuby jako ukazatel hladu / bídy: *Nemá do čeho zuby vrazit.*
- g) Zub jako centrum poznání / dosažení: *Podíval se tomu na zub.*
- h) Zuby v kontextu agrese
- slovní: *Pustit na někoho zuby.*
 - fyzické: *Dostal do zubů.*
- i) Ostatní:
- Zub jako ukazatel teploty: *Je mu horko, až se mu zuby potí.*
 - Zub jako nedokonalý tvar: *V tom novém účesu má zuby.*
 - Zub jako fyzický stav člověka: *Svítá už jen zuby.*
 - Zub jako indikátor času: *Podepsal se na něm zub času.*

Co do porovnání s angličtinou, situace jako u *jazyka* – rozlišení na *language* a *tongue* – nehrozí, práce bude ale pracovat se singulárem (*tooth*), i plurálem tohoto substantiva (*teeth*).

11.4 Vlastnosti zubních tkání

Podkapitola nabízí přehled obrazných pojmenování, která odhalují různé kvality této nejtvrďší tkáně lidské anatomie.

Vývojové hledisko zachycuje *mléčný zub*. Jsou to první zuby, které jsou důkazem správného vývoje dutiny ústní a vývoje kojence. Tento typ zubů není z mléka; jeho název pramení nejspíše ze spojitosti kojeneckého věku s mlékem, jakožto první a jedinou potravinou, která je dítěti podávána. Stejně jako čeština, i mnoho evropských zemí těmto zubům říká *mléčné*, angličtina nabízí i synonymum *dětské zuby* (*baby teeth*). Lze se setkat i s *padavým zubem*, neboť mléčný zub je druh zubu, který musí jednou vypadnout a být nahrazen.

Obecně se *mléko* používá se slovními obraty, které označují nedospělost, nevypělost, např. *ještě jí teče mléko po bradě*. *Mličňákem* je také označován nezkušený a života neznalý muž, angličtina v tomto kontextu nabízí ekvivalent *greenhorn*, neboť jsou jazyky (např. angličtina, fidžijština), kde je pro označení nevypělosti a nezkušenosti typická jiná barva, v tomto případě zelená (Pokorný, 2010, s. 239).

Podobně je to se *zubem moudrosti*. Moudrým se člověkem stává s narůstajícím věkem, taktéž *zuby moudrosti* se prořezávají ve věku, kdy by měl být člověk již obrazně moudrým, vyspělým (zpravidla od osmnácti do pětadvaceti lety). Tento typ chrupu přitom historicky nesouvisí ani tak s moudrostí, jako s mechanickým rozmělnováním nejtěžší potravy.

Co do vzhledu, někdo může vlastnit *žraločí zuby*, které se vyznačují špičatým a ostrým tvarem, *zuby koňské* jsou zuby velké a ten, kdo vlastní *zaječí zuby*, má dopředu vystupující horní řezáky. O vzhledu vypovídá *zuby jako hvězdičky* aneb zuby žluté barvy a daleko od sebe a *zuby jako perličky*, tedy zubní tkáň září bílou barvou a zdravím. Jejich špatný růst a prostorové rozložení v dutině ústní pak označuje *mít zuby jako noty na bubnu*, tj. *mít křivé zuby*. V jistých případech může znamenat špatný stav zubů obecně, například absence (svého vlastního) chrupu, zkaženost zubů aj.

Kvalitu zubů – zkaženost – vystihuje sousloví *vyžrané zuby*. Vzhledem k významu lexému *vyžraný* není tento význam překvapující. Volněji lze do této kategorie zařadit i Cimrmanovo *Zuby, pohroma huby!*, čím upozorňuje na problematiku péče o chrup.

Deriváty lexému *zub* vztahující se primárně k části lidského těla je *zubní kaz*, *zubní kartáček*, *zubní kámen*, *zubař* a přechýlený lexém *zubařka*.

11.5 Zuby v kontextu chuti, jídla a pití

Není překvapivé, že jedna z nejhustších oblastí z hlediska výskytu obrazných pojmenování se týká právě pokrmů, pitného režimu a chutí s nimi spojenou. *Zuby* jsou součástí dutiny ústní, jsou nepostradatelným nástrojem při mechanickém zpracování potravy a v neposlední řadě se na nich naše stravování a pitný režim podepisuje, a to v podobě zubních kazu a plaku.

Před analýzou jednotlivých slovních jednotek je třeba připomenout, že slovníky, ze kterých tato práce čerpá, leckdy neodlišovaly chuť k jídlu (*mám chuť na čokoládu*) a chuť na něco jiného než na jídlo a nápoj (*mám chuť ho roztrhnout*). Z toho důvodu jsou obě interpretace kolokace *mít chuť* zahrnuty v jedné kapitole.

Dostat příležitost se najíst implikuje známé *dostat / dát si něco na zub*. Potrava jedinci nemusí stačit, objem jídla a pití je malý, v tom případě lze použít *nepadnout na zub / na zub mu to nepadne*. V určitých situacích se lidově říká, že nám něco nesedlo; stává se to i v případě jídla, kdy zvracíme a dávíme se. V tomto případě čeština používá *hází to přes zuby* (možno porovnat se *srát si přes jazyk*).

Když je potrava příliš tvrdá, jedinec ji nemůže rozkousat, protože je příliš tvrdá a tuhá, používá se frazeologismus *Člověk by na tom zuby nechal*. Méně obrazná je varianta *Člověk by si na tom zuby vylámal*.

Dělat někomu chuť a mít na něco chuť čeština opisuje mnoha způsoby. *Dělat někomu dlouhé zuby* (dělat někomu na něco chuť), *zuby mu na to piští / zaostřit na něco zuby / brousit si zuby* (mít na něco chuť). V neposlední řadě *mít na něco dlouhé zuby*, což znamená těšit se na něco, mít na něco chuť. Pokud člověk nemá hlad a chuť, ať už vlivem plného žaludku či nemoci, *nemá do něčeho velikého zubu*.

Pod (ne)chuť na jídla a nápoje patří idiomy označující specifické situace, jako například *mluvit přes zub*, kdy se hovoří o procesu bagování (žvýkání tabáku). Inklinaci k alkoholu a jeho častou konzumaci vymezuje *cedit skrze zuby*. *Zub* označuje libost a nelibost ke konkrétnímu jídlu; *nemít omáčkový zub* znamená nemít rád omáčky, naopak *mít zelný zub* znamená být milovníkem omáček.

11.6 Zuby jako prostředek komunikace

Dalším poměrně hustě rozpracovaným konceptem jsou v češtině *zuby* v oblasti komunikace, což není překvapující z následujících důvodů. Stejně jako jazyk, i zuby se nachází v dutině ústní, která je zodpovědná za vyjádření, vyřčení toho, co chceme nebo nechceme říct. Jedná se o poslední filtr součinnosti myšlenky a jejího převedení do fonetické podoby. Tak jako jazyk se i zuby zásadně podílejí na produkci řeči; nasnadě je zmínit labiodentální souhlásky *v, f*, které kooperace zubů nevzniknou. Pohled psychosomatiky na zuby a komunikaci byl diskutován výše.

Zuby mohou fungovat jako obrazně jako cedník, mezi nímž můžeme něco procedit; *procedit mezi zuby* znamená něco pod emočním tlakem vyřknout, přičemž míra hlasitosti je minimální. Většinou jsou tyto situace asociovány s negativní emocí, jak ve svém slovníku poukazuje Mrhačová (2004, s. 203): *Ven, procedil můj otec mezi zuby, a můj milovaný raději rychle a beze slova zmizel*.

Pomlouvání zase čeština prezentuje idiomy *žvýkat někoho mezi zuby* a *ostřit si o někoho zuby*. Co do *jazyka*, jeho ostrost (*mít ostrý jazyk*) je taktéž asociována

s nepříjemnou komunikací, i když ne vysloveně s pomlouváním. Lidově řečené drbání a klevetění vystihuje i *brát si někoho na zub*, přičemž existuje synonymní konstrukce s obměnou slova *zub*: *brát si někoho do huby*, *brát si někoho do úst*. Význam je stejný; pomlouvat nebo řešit problémy cizích lidí, jejichž starosti mluvčímu nepřísluší. Opět lze pozorovat, že čeština považuje ústa, hubu a její části – *jazyk* a *zuby* – za důležitý filtr komunikace. Negativní průběh komunikace, který se netýká pomlouvání, značí *mluvit přes zuby* a *lekovat někomu zuby*⁴². V prvním případě jedinec komunikuje úsečně a nevlídně, *lekování* označuje hádání. Napětí, ostré výměny názorů nebo nepříjemný monolog vůči druhé osobě zachycuje i *pustit na někoho zuby* nebo *sekat zuby*, tj. hádat se.

Tato práce považuje za druh komunikace ticho. V důsledku toho lze *držet jazyk za zuby*, kde se ve frazému spojují obě části odpovědné za produkci řeči, nebo lze pouze *za zuby nechat něco držet* (mlčet). Náhlé ztichnutí v komunikaci představuje *spadl mu zub*. Pokud je někdo nemluvný především z důvodu studu, obvykle *mu to nepřejde přes zuby* / *mu to nepřejde přes zoubek*. Opačným problémem – nutkáním toho říci co nejvíce – trpí ten, kdo *mluví, až by mu zuby vypadly*.

Faleš, neupřímnou komunikaci a lež pak čeština vyjadřuje příslovím *Ten, kdo lže, dostane chlupaté zuby*. Pro porovnání; *chlupatým jazykem* se myslí buď vyběravost, nebo upovídání, zde se tedy interpretace liší.

11.7 Zuby jako vlastnost / charakteristika

V kontextu vlastností prezentují *zuby* spíše negativní jevy než ty příznivé. Pokud jde o chování, *být zlým zubem* nebo *míti vzteklý / postesklý zub* znamená být člověkem zlým, prchlivým. Podobně je to s úslovím *dobře se ty zuby znají*, jinými slovy *jsou to stejní darebové*.

Lenost, vlastnost působící spíše negativním dojmem, čeština skrývá ve frazému *zuby na slunci* / *na větru suší* nebo *pracuje, až se mu potí zuby*. První případ lze kromě lenosti interpretovat jako hlad. Opět je zde synonymní – již dříve zmíněné - znění v případě *jazyka*, tj. *pracuje, až se mu potí jazyk*. U motivu pocení se dá upozorovat český smysl pro ironii, neboť pokud se někdo potí, hodně pracuje a zahálka je pro něj cizím slovem. Negaci vyvolává i *zatnout* / *zatínat* / *stisknout zuby*, kdy se pod touto lexikologickou jednotkou skrývá zlost, napětí a snahu o její překonávání.

42 Převzato ze staršího pramene, kterým je Česko-německý slovník I. - VII (1878 – 93) od Františka Štěpána Kotta.

Vlastnost nebýt schopen mlčet představuje zuby (a jejich soustavu) jako cedník, proto se říká *míti řídké zuby* (neumět mlčet). S komunikací taktéž souvisí fakt, že si někdo nenechá domluvit, říct a nechce ničemu uvěřit, tj. *ani na zub si nedá doložit*.

Velmi zajímavě je konceptualizován v tomto případě *pes*. Z toho, co český jazyk svými frazémy naznačuje, je možné usoudit, že pes je zvíře často asociované se zlostí, zuřivostí a ostrými zuby. *Míti psí zub* znamená pomlouvát a *ukazovat psí zuby* označuje projevovat svou zlostnou povahu. Velmi překvapující je další výklad druhého idiomu (*ukazovat psí zuby*), který implikuje nevděčné chování. Pes je totiž zvíře, které je dnes vnímáno jako čestné a důstojné zvíře, které dokáže být lepším přítelem než člověk. To dokazují rčení o psovi, např.: *pes je nejlepší přítel člověka, průměrný pes je lepší osobnost než průměrný člověk* apod.

Relativně pozitivní vlastnosti implikuje *míti chlupy v zubech*, tj. býti chytrý, a *směje se holým / svým zubům, kdyby byly chlupaté, smál by se ještě víc*, přičemž se mluví o člověku, který se neustále směje, popřípadě se směje každé hlouposti.

Volně mohou být do tohoto profilu zařazeny taková ustálená spojení, která hovoří o vlastnosti / charakteristice věci nebo děje. Dělat něco všemi silami, houževnatě až tvrdohlavě označuje mluvčí *zuby nehty* (*dělat něco zuby nehty*). Jednostranné užití, a to v případě ozbrojení, se pak týká idiomu *býti po zuby ozbrojen* neboli *ozbrojen důkladně*. Spravedlnost v sobě skrývá *oko za oko, zub za zub*, a pokud *má psaný projev zuby*, je přeneseně řečeno kousavé (nepříjemné, ironické, uštěpačné), např.: *to psaní má zuby*.

Zahrnout je možné i mravokárné *darovanému koni na zuby nekoukej*, který upomíná nekritizovat to, co je nabyto darem, protože ať je už dar je jakýkoliv, měl by být přijatý bez výhrad navzdory svým nedokonalostem.

11.8 Zuby v oblasti emocí

Nejtvrdší tkáň lidského těla se účastní i vyjadřování emočních stavů nebo jejich důsledků. Emoce lze rozdělit na negativní a pozitivní a jak tomu tak často bývá, výrazivo negativních emocí je bohatší.

Frekventovaně užívaný je idiom *mít plné zuby*, kdy člověk překypuje zlostí, je naštvaný, přičemž tomuto stavu může přičinit i člověk (*mít někoho plné zuby*). Pokud dojde až k nenávisti konkrétní osoby, čeština užívá, že *má někdo na někoho zuby*. Vedle toho existuje v češtině vyjádření negativního vztahu k člověku prostřednictvím *bolestí zubů*: *je natolik přecukrovaně/á, že mě z něj / z ní rozbolely zuby*. V komunikační

situaci, kde někdo někomu ukazuje svou dravou povahu, lze použít idiom *ukázat někomu zuby*. Zde *zuby* působí jako něco odstrašujícího, co nahání respekt a slouží jako ochranný manévr.

Zubem lze jako ostřím *sekat*, což je označení pro hádku nebo zlostné křičení. Obvyklé je také *skřípat zuby* (či jeho hovorová forma *skřípět zubama*) / *udělat něco skřípějícími zuby* nebo *udělat něco se skřípáním zubů*. Se skřípáním zubů souvisí aktivita a činnost, kterou dotyčný nemá rád, nesouhlasí si s ní nebo ji zkrátka z určitého důvodu nechce udělat. Skřípání předpokládá určitou tenzi, není tedy divu, že se užívá v emočně vypjatých situacích. Obecně označuje *skřípání* tření ploch, jejichž struktura se těmito pravidelnými pohyby ničí. S tím souvisí i ustálený idiom, že někde byly *třecí plochy* (někdo se s někým nemůže dohodnout, dusivé komunikační prostředí, které nemusí být na první chvíli poznat). Další pohyb, které zuby dokáží vyprodukovat, je *brnění*; jev, který s sebou nese taktéž pozitivní konotace. Pokud něco brní, obvykle se jedná o zdravotní problém, nestandardní situaci, která vyvolává obavy. Tak je tomu i u pořekadla *aby vás z toho zuby nebrněly* aneb *aby vás to nemrzelo*.

Pokud jde o pozitivní emoce, *ohrnování zubů* představuje úsměv a smích. Poněkud velmi volně lze zařadit i *dívat se někomu na zuby* ve smyslu někoho líbat. *Zuby* jako předmět chlouby, která umožňuje radostné prožitky vyjadřuje *když má ženská hezké zuby, všechno je jí k smíchu* připomínající citát. Zubní tkáň jsou zde vnímány jako důležitý faktor komunikace, otevřenosti a spontánnosti.

Mezi deriváty označující pozitivní emoce patří *zazubit se* či jeho nedokonavá forma *zubit se*.

11.9 Zuby jako ukazatel hladu / bídy

Mohlo by se zdát, že *zuby* v kontextu hojnosti, hladu nebo bídy by mohly být součástí profilu, který pracuje s chutí na jídlo a je propracován výše. Rozdělení na dva různé profily je možné zdůvodnit tím, že počet slovních výskytů v profilu týkajícího se chuti na jídlo je mnoho, a tedy dostačuje k pokrytí samostatného profilu. Navíc hlad se významově propojuje s bídou, jevílo se tudíž logické spojit tyto dva motivy do samostatného profilu.

Frazeologické jednotky patřící do tohoto profilu mají většinou identický význam s minimálními sémantickými odchylkami. Všechny z nich popisují situaci nedostatku jídla nebo strádání po materiální stránce. Pocit hladu vystihuje *nemít něco na zub*, *zuby se mu potily*. Existence bídy a nouze jako takové popisuje *voztit zuby po oprati*, *nemá*

do čeho zuby vrazit nebo *jedním zubem musí chléb jísti*, přičemž poslední idiom implikuje také šetření. Oba významy pak v sobě skrývají *nemá čím o zub zavadit* nebo *zuby na slunci / na větru suší*. Druhé ze spojení může význam druhotný; zahálet, být líný. Některé z těchto výrazů nepůsobí obrazně, když není co k snědku, o *zub* doslova *nelze ničím zavadit / vrazit*, podobně je to *mít něco na zub*.

Je evidentní, že *zub* je jako součást dutiny ústní v češtině při vyjadřování jídla / bídy / nouze somatismus poměrně častý. Je tomu tak pravděpodobně z toho důvodu, že jde o část těla podílející se na mechanickém zpracování potravy a při jejím vstupu do těla je to jeden z prvních komponentů lidského těla, s kterým přichází jídlo do kontaktu.

11.10 Zub jako centrum poznání / dosažení

Tento profil nahlíží *zub* jako elementární část nebo vlastnost konkrétní osoby, věci, děje, procesu apod., která je klíčová k jejímu poznání. Jinými slovy *podstata, jádro*.

Velmi často se mluvčí českého jazyka *někomu / něčemu dívají na zub*, přípustná je i varianta se zdvojnásobením *zoubek*. Pokud se dostavuje opakovaně neúspěch a mluvčímu se něco (hned) nedaří, a když, tak s obtížemi, *zuby si na něčem může vylámat*. Naopak pokud dochází k pochopení, porozumění, odhalení, komunikující *treffi něčemu na zub*, jinými slovy vystihne pravou příčinu. Čeština zde používá synonymně také *přijít něčemu na kloub*. Stejně tak *máknout / sáhnout někomu na zub*, tj. zjistit, vyzvědět něco.

Důkladné - spíše fyzické – prohlédnutí označuje *podívat se / sáhnout někomu na zuby*. Význam idiomu *mít na někoho zub* znamená mít na někoho spadeno, strojit se na někoho, což předpokládá znalost jeho chování, vlastností. Z toho důvodu lze vnímat *zub* jako nástroj k poznání / jako šablonu, vzor. Mít na někoho spadeno je ovšem možné vyjádřit i jiným způsobem, a to *brousit si zuby* (součástí jehož je i význam mít na něco chuť), kde *zub* představuje nepostradatelnou a silnou stránku mluvčího, pomocí jíž dosáhne svých vytoužených cílů.

11.11 Ostatní

Vzhledem k menší základně idiomatických jednotek práce sloučila zbývajících pět profilů do jedné kapitoly.

První z nich je oblast slovní i fyzické agrese. Záměrný úder, výsledek negativní emoce může být popsán jako *dostat do zubů, dát někomu do zubů*. Zuby jako část těla nemusejí být nutně zasaženy, aby bylo tohoto frazému užito, úder kamkoliv může být motivací k použití spojení. *Pustit na někoho* zuby znamená lidově řečeno se do někoho pustit. Zde se nabízí interpretace fyzické i slovní agrese, tj. prát se s někým i někoho slovně napadnout. Naopak pouze „fyzickou“ interpretaci přináší idiom *vynést někoho v zubech*, někoho vyhnat. Zuby etymologicky vychází z něčeho ostrého, co řeže, do spojitosti jsou dávány i s klínem. Ostré způsobuje poranění až smrt, negativní konotace je tedy zřejmá. Posledním frazeologismus nachází své uplatnění při rozdávání pohlavků či facek: *takovou ti vrazím, že hned zuby budeš po zemi sbírat* (dám ti silný pohlavek).

Stejně jako u *jazyka i zuby* jsou indikátorem teploty – *je mu horko, až se mu zuby potí* – které paradoxně označuje opačný pocitový stav, zimu. *Jekotání, drkotání a cvakání zubů* jsou taktéž projevem vnímání chladné teploty. Čeština využívá slova pravidelného kmitavého pohybu k vyjádření subjektivního pocítění chladu – např.: *Každý tady klepe kosu, měli bychom zatopit*.

Průběh těžké nemoci a úmrtí se projevuje ve frazému *už ho zuby nebolí* (umřel) a ve *svítá jen zuby*. První příklad naznačuje, že po smrti člověk necítí už nic (ani zuby), druhý případ považuje zuby za poslední, čím člověk vyzařuje (co dělá jeho zjev ještě živým). Zajímavým případem je derivát *zubatá* neboli smrtka. Tento eufemismus pro smrt označuje zpravidla kostlivce (s kosou), který není potažen kůží, *zuby* pak přidávají na první pohled jako dominantní část těla. Často je pro něj typický i klapavý zvuk stisku zubů. Z toho pak vyplývají spojení *přišla si pro něj zubatá*, tj. umřel.

V dutině ústní nejsou všechny *zuby* svou strukturou stejně rovné a tvarované, nelze se tedy divit, že byl tento koncept přenesen do kontextu křivých a nedokonalých tvarů (v *účesu má zuby*). Podobně je to u čehokoliv, co je *ozubené (ozubené kolo)*, derivát lexému *zub*. V neposlední řadě může *na něčem zapracovat* nebo *se na někom projevit zub času*. Významem je pomíjivost života a čas jako vzácná komodita, která dokáže vše měnit / ničit.

11.12 Zoubek a zubáky

Velmi sporé zastoupení mají tvary zdobnělé nebo stylově expresivní. *Zoubek* má dvojí zastoupení, a to v idiomu *nejde mu to přes zoubek* ve smyslu být stydlivý a neochotný mluvit. V kontextu poznávání a pídění se po něčem pak čeština používá

podívat se / dívat se někomu na zoubek. Lze zmínit i nadpřirozenou bytost sbírající mléčné zuby dětí, tj. *zoubkovou vílu*.

Vyčnívajícím příkladem je *dát se do zubáků*, který znamená útěk.

11.13 JOS zubů v českém jazyce

Lexém *zuby* lze v českém jazyce rozpracovat do několika představových schémat.

11.13.1 Člověk

První profil, zabývající se charakteristikou zubů, představuje termín *vyžrané zuby*. Ve svém původním významu znamená vyžranost / zkaženost, vyžraným člověkem je ale také někdo, kdo neustále jí, je prostorově významnější a za svou tloušťku si může zpravidla sám. V tomto ohledu je možné uplatnit schéma člověka.

Stejně je na tom frazeologické spojení *zuby se dobře znají*, které představuje dva morálně pokřivené jedince. Zde se navíc přidává synekdocha, druh metonymie, která reprezentuje částí (zubem) celek (člověka). Schéma osoby nebo člověka lze uplatnit i u *zuby se jí potily*, neboť zubní tkáň se potit nemohou, jsou součástí člověka, který se potí.

11.13.2 Místo

Představové schéma místa je zastoupeno hojněji, aplikovatelná jsou na idiomatická spojení *házet přes zuby*, *nepadnout na zub*, *dát si něco na zub*, *brát někoho na zub* a v neposlední řadě *(ne)mít něco na zub*. Všechna tato slovesa totiž předpokládají prostor, přes který se může něco *hodit*, na který je možno něco *dát* či na něj *padat*. V rámci místa je ještě možné rozvést přenesený význam *zubů v mluvit přes zub*, kdy je *zub* místem, součástí prostoru nebo možná spíše překážkou. Stejně tak v případě *nemám s čím o zub zavazit*; *zub* je překážka z toho důvodu, že verbum *zavazit* překážku předpokládá.

Podobná situace nastává u *držet jazyk za zuby a nepřejde mu přes zuby*; místo za a kolem zubů vymezuje opět určitý prostor, *zuby* zde ale dávají spíše dojem hranice, protože při jejich překročení dojde k vyřknutí toho, co není záhodno říct. Charakter hranice – se stejnými pravidly - by se dal aplikovat i na *mluvila by, až by zuby vypadly*, přičemž nejde k vyřknutí, ale k jejímu obraznému zbourání.

11.13.3 (Ná)stroj

Charakter nástroje může mít *brousit si zuby*, ostří předpokládá i spojení *žvýkat někoho mezi zuby*, protože výsledkem žvýkání je určitá deformace. Evidentní je toto představové schéma i u *zubem sekat*, kdy zub může představovat ostrý nástroj, například srp.

Zuby se mohou obrazně tvářit i jako cedník nebo jako jeho část. V prvním případě jde o *cedit skrz zuby*, kde je příznačný i význam tohoto spojení, tj. mnoho pít, nebo *procedit mezi zuby* s významem něco tiše podotknout (mezi zuby stejně jako cedníkem něco pronikne). Pro druhý případ, který je reprezentován cedníkem a jeho částmi, je pak zavádějící *mít řídké zuby*, mezi kterými všechno – stejně jako cedníkem – lehce proklouzne (osoba není schopna udržet nic v tajnosti).

V posledním případě lze *zub* nazírat jako čočku (například fotoaparátu), která je schopna něco přiblížit, zaostřit – *zaostřit na něco zuby*.

11.13.4 Ostatní

Periferní záležitostí jsou spojení, jejichž představová schémata mají jedinečné zastoupení. Jedním z nich je *pustit na někoho zuby*. V češtině se na někoho použít zpravidla *zvěř* (*pustil na něj psa*). Podobně v případě *zub času*, který může na někom *hlodat*, přičemž verbum *hlodat* je opět doménou zvířecí říše.

Volněji lze aplikovat i schéma určitého důležitého faktoru, který na něčem / na někom zapracuje (*zde zapracoval zub času*) nebo se na něm projeví (*zub času se na něm projevil*).

Své místo zaujímá i představové schéma nádoby, neboť pokud má *někdo něčeho plné zuby*, hovoří se o naplněnosti objemu, úplnosti, která může vyvolávat nadbytečnost, a tudíž nepříjemnost (*mít něčeho plné zuby* má negativní konotaci). V případě tohoto idiomu lze zohlednit i umístění zubních tkání v lidském těle, tj. dutina ústní, která je uložena v hlavě, na úrovni nejvyšší. Plnost a nejvyšší postavení význam idiomu tedy násobí.

11.13.5 Významná synekdocha

I když ne všechna ustálená spojení vlastní své představové schéma, je důležité si povšimnout synekdochy, která často prostupuje tematikou této práce. Patří sem zmiňované *zuby, které se dobře znají*, které byly podrobeny analýze výše. Dále *dostat*

do zubů / dát někomu do zubů, přičemž se tento výraz používá, i když mířená rána zasáhne jinou část těla, než jsou zuby (ústa, hlava, jakákoliv jiná část lidského těla). Dalším příkladem je *jedním zubem musí chléb jísti*, kdy *zub* zastupuje celou dutinu ústní, neboť není v lidských možnostech jíst něco jedním zubem (mechanické zpracování potravy vzniká jejich třením, koukáním).

Tento jazykový fenomén není nijak překvapující, neboť synekdocha je formou metonymie, přenesení podobnosti na základně vnitřní souvislosti, a jelikož jsou předmětem této práce obrazná pojmenování, tato jazyková figura své opodstatnění má.

11.14 Zub(y) vs Tooth

I když při rozboru výskytů českého lexému *zub* práce nerozlišovala jednotné a množné číslo, u jeho anglického ekvivalentu to udělá. Tato kapitola pojedná o singuláru, tj. *tooth*, další kapitola o plurálu *teeth*. I když by šlo obě čísla spojit do jedné kapitoly, tento postup shledává práci přehlednější.

Stejně jako v komparaci *jazyka a language / tongue* práce nehledá všechna ustálená spojení s lexémem *tooth a teeth*, nýbrž pouze ta, která vykazují významové shody s ekvivalenty českými. Jelikož výskyt není tak hustý jako u *jazyka*, každá z podkapitol je schopna absorbovat všechny profily.

V kontextu jídla a pití angličtina používá *have a sweet tooth*, doslova mít sladký zub, přeneseně být na sladké. Čeština zde konkuruje spojením *mít zelný zub / mít omáčkový zub / mít sladký zub*, přičemž přívlastek shodný označuje právě to, na co má člověk často chuť.

O trochu šířeji je v angličtině rozpracován profil *zubu* jako vlastnosti / charakteristiky. I když byly české výrazy, které jsou podrobovány komparaci s těmi anglickými, uvedeny na okraj tohoto profilu, pro přehled a porozumění základních sémantických rysů postačí. České *zuby nehty* anglický jazyk vyjadřuje idiomem *tooth and nail*, tedy doslova *zub a nehet*. Stejně jako v češtině v sobě nese velké úsilí, výdrž a chuť něčeho dosáhnout. Velmi podobné je *go at each other tooth and claw / nail*, přeneseně jít po sobě, soutěžit proti sobě s velkou vervou, pustit se do sebe, přičemž může jít o fyzický i pouze slovní boj. *Zub (tooth), dráp (claw) i nehet (nail)* patří k těm částem těla, kterými se člověk může bránit, protože svým potenciálním ostřím může ublížit, není tedy divu, že je v tomto smyslu užíváno.

Spravedlnost jako vlastnost je prezentována *an eye for an eye, a tooth for a tooth*, slovo od slova *oko za oko, zub za zub*. Tento frazeologismus je v ostatních

jazycích identický z toho důvodu, neboť jeho vznik sahá do nejstaršího písemnictví, Bible, která se v minulosti stala pramenem nejen pro jazykové poznání.

Zub jako centrum poznání angličtina skrývá v *go over something with a fine-tooth comb* (přejet něco hřebenem), i když je interpretovatelné několika způsoby. První interpretací je něco velmi bedlivě prohledat, další je proces podrobného a cíleného zkoumání. Česky se tento anglický frazém opiše jako *podívat se něčemu na zoubek / zub*.

Úzce lze spojit anglické *be (too) long in the tooth*, doslova a nesmyslně být příliš dlouhý v zubu, s českým *zub času*. *Zub času* se na někom může podepsat, může na něm zapracovat. Anglická věta *That actor is getting a little long in the tooth to play the romantic lead* se totiž do češtiny dá přeložit, že se na tomto herci dostatečně podepsal čas na to, aby hrál tuto romantickou (hlavní) roli.

Nadpřirozená ženská postava, která nechává dětem pod polštářem dárky výměnou za jejich vypadlý zub, je pak reprezentovaná v obou jazycích stejně; *tooth fairy* (zubní víla) versus české *zoubková víla*.

11.15 Zuby vs Teeth

U výskytu anglického *teeth* převažuje profil emocí, zastoupení zde má i profil komunikační, po jednom pak profil charakteristiky či poznání. Je opět nezbytné si uvědomit, že je náročné dohledat dokonale se překrývající sémantiku jednotlivých idiomatických spojení těchto jazyků. Jedním z důvodů je jejich extralingvistické postavení v jazyce a reálný kontext, ve kterém jsou používány. Jako příklad může posloužit *štěkat po někom*. V jistých oblastech mluvčí interpretují *štěkat* jako hubatě a prostořece mluvit, v ostatních znamená *štěkat* hlasitě mluvit. Nicméně oba významy označují „vyhrocený“ a nestandardní průběh slovního projevu.

Druhým důvodem jsou jiné idiomy, které mohou vystihovat sémanticky shodné situace, ale neobsahují pro tuto práci relevantní lexémy (a tudíž nejsou předmětem této práce). V důsledku toho práce považuje za klíčové spíše odhalit konverzační situace, ve kterých se shoduje užití anglického *tooth / teeth* a českého *zubu / zubů* než ustálená spojení podrobovat detailní analýze a nabídnout její všechny možné interpretace.

Komunikační profil angličtina reprezentuje svým *cast in (one's) teeth*, vyjádřit někomu jasný nesouhlas (až kritiku) vzhledem k tomu, co dělá. Tento frazeologismus je možné přirovnat k českému *pustit na někoho zuby* s podobným významem.

Pokud jde o vlastnosti a charakteristiku, projev zlostné povahy, tj. *ukázat někomu psí zuby*, lze interpretovat do angličtiny *make (someone's) teeth itch*, jejíž doslovný překlad je *polechtat někomu zuby*. Kontext situace vypadá tak, že mluvčí se agresivně projeví, což působí na adresáta velmi nepříjemně. Takřka doslovné je *arm to the teeth*, po zuby ozbrojený, přičemž angličtina ještě zobecňuje význam na stav důkladné připravenosti.

Ve třetím případě – tedy emocí – angličtina používá *bare (one's) teeth*, doslova obnažit (něčí) zuby. Spojení znamená vyznačovat se vůči někomu / něčemu přehnaně agresivní reakcí. Výklad anglického idiomatického slovníku přidává přirovnání *vycenit zuby* (stav, kdy se cítí vlk nebo pes ohrožen, a vycení zuby). Čeština poskytuje ekvivalent *sekat zubem*, hádat se, nepřiměřeně reagovat. Negativně zabarvené a s téměř identickým významem je taktéž *show teeth*, ukazovat zuby; čeština ve svém ekvivalentu používá psa – *ukazovat psí zuby* (nebo také *mít na někoho zuby*).

Emotivní a vypjatý stav - *mít něčeho plné zuby* – je takřka doslovné. *Be fed up to the back teeth / fed to the teeth* by se slovo od slova přeložilo být znechucen až po (zadní) zuby. Stav přemlouvání a překonávání se v uskutečnění své neoblíbené aktivity – v češtině *se skřípáním zubů* – přichází angličtina s doslovným idiomem, tj. *with gnashing of teeth*. V infinitivním tvaru *to gnash (one's) teeth*, tj. *skřípat zuby*, dochází anglický jazyk i k významu projevovat zlost, rozzlobenost. Podobně je to s *grit one's teeth / grit teeth* neboli *zatrnout zuby*.

České *vylámat si na něčem zuby*, snaha něco poznat dopídit se něčeho reprezentuje angličtina *like pulling teeth*. Nicméně v kontextu západního germánského jazyka jde spíše o dosažení něčeho s velkou námahou. Jelikož je syntaktická struktura poněkud jiná, poslouží následující příklad: *I've been pulling teeth trying to get my family members organized for this get together, but I think it will all be worth it!* Do češtiny by se pak dal volněji přeložit jako *vylámal bych si zuby nad tím, abychom se jako rodina všichni sešli, jsem si však jistý, že to bude stát za to!*

11.16 Ostatní sémantické shody

I když následující příklady nemají v češtině doslovný ekvivalent a neobsahují lexém *zub*, stojí jistě za zmínku. Český jazyk používá pro zájem a zápal do určité činnosti / osoby *zakousnout se*, který implikuje souvislost se *zuby* (neboť právě jejich výsada je kousání). Angličtina používá totožné *get teeth into / get the bit between teeth*, doslova dostání zubů do něčeho nebo dostání kousku něčeho mezi zuby. Barvitější je

obměna *sink teeth into* / *sink one's teeth into*, kdy jde doslovně o ponoření / potopení zubů do něčeho, např.: *He couldn't wait to sink his teeth into that problem* (nemůže se dočkat, až se do toho problému zakousne / ponoří). I když se ve druhém případě nabízí spíše překlad *ponořit se do něčeho*, angličtina považuje tato spojení za identická.

12 Závěr

Tato diplomová práce si kladla za cíl postihnout jazykový obraz světa komponentů trávící soustavy, konkrétně *jazyka, úst, pusy*, její hanlivé podoby *huby* a *zubů*. V tomto ohledu náplň práce nebyla splněna, a to z následujících důvodů. V době zadávání práce byla provedena přibližná analýza zkoumaného materiálu, nebyla však tak podrobná, aby odhalila, že výskyt požadovaných lexémů je mnoho. Práce by pak nesplňovala požadavky v ohledu svého rozsahu, tj. značně by ho přesahovala. Z toho důvodu práce podrobila analýze pouze *jazyk* a *zuby*. Důvod pro výběr těchto dvou lexémů je arbitrární.

Teoretická část nabídla pozadí kognitivní vědy, její východiska a teorie, kterými nazírá různé oblasti (tak širokého) kognitivního vědního oboru včetně její lingvistické odnože. Pro pochopení uspořádání lidské mysli a její práce s jazykem bylo nutné definovat kategorizaci a konceptualizaci. Mezi zajímavá zjištění může patřit to, že kategorizace nemusí probíhat na principu nadřazených a podřazených pojmů. Jinými slovy nemusí existovat kategorie *barvy*, do níž patří modrá, zelená, červená barva apod. Kategorie může spojovat jiné charakteristiky, z toho předpokladu víceméně pochází inspirace pro název knihy *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Popis kognitivních modelů, který s kategoriemi souvisí, zase ukázal, jak nezbytné je nazírat kognitivní lingvistiku všestranně / interdisciplinárně, neboť variace pohledů na jednu věc se může podílet na vzniku obrazných pojmenování v naší mysli. Celý princip této práce je provázán klíčovým přesvědčením, že všechno je filtrováno přes lidskou zkušenost (tzv. antropocentrismus), ať jde o pojmenování reality fyzické či psychické. Je nezbytné si uvědomit, že premisy, se kterými se v této práci pracuje, mohou mít často povahu předpokladů, neboť zkoumání kognitivních procesů v lidské mysli nepatří k nejsnadnějším. Cílem teoretické práce bylo nastínit, čím vším se kognitivní lingvistika zabývá, i proto je jejím závěrem.

Praktická část nabídla pohled do světa českých ustálených slovních spojení týkajících se *zubů* a *jazyka*. Části lidského těla jsou obsazeny v ustálených slovních spojeních velmi často. Důvody jsou různé; jazyk je doménou lidí, kteří prožívali situace, které něco připomínaly, ze kterých se poučili a které posloužily jako šablony k pojmenování něčeho dalšího. Jak práce ukazuje, tyto situace byly rozmanité; radost, vztek, bída, nestandardní vlastnosti jedince apod. Nevztahovaly se pouze k jídlu a pití,

jak by se mohlo od *zubů* a *jazyka* očekávat. Přítomnost somatismů (slov označující části lidského těla) v různých komunikačních situacích nemůže být překvapením ani z toho důvodu, že části lidského těla jsou bezprostřední součástí lidského vnímání a lidského těla jako filtru, skrz které je všechno zpracováváno, s čímž souvisí psychosomatický koncept práce.

Práce odhalila shodné rysy *jazyka* a *zubů*, kdy se používají ve stejném znění, avšak s jiným významem: *mít chlupatý jazyk* (být vybíravý v jídle nebo být upovídaný) a *mít chlupaté zuby* (být neupřímný v komunikaci). V identickém významu se pak objevují v *pracuje, až se mu jazyk / zuby potí* označující zahálku. I přes příslušnost k jiné jazykové skupině se angličtina vyznačuje jistými podobnostmi. V případě *jazyk* je to *what the heart thinks, the mouth speaks*, v češtině *co na srdci, to na jazyku*; v případě *zubů* *to gnash (one's) teeth*, tj. skřípat zuby. Velmi zajímavá je konceptualizace hada, kterého vnímá anglická i česká kultura stejně; zrádné zvíře, kterému není hodno důvěřovat, viz české *mít pod jazykem hadí kámen* v porovnání s *to speak with a forked tongue* (mluvit rozdvojeným / hadím jazykem). Lze dojít k obecnému závěru, že se – alespoň v případě této práce – objevuje tendence popisovat ustálenými slovními spojeními spíše zážitky negativní než pozitivní.

Záměrem této diplomové práce bylo zamyšlení nad kontexty, ve kterých se vyskytují somatismy, přičemž důraz byl kladen na jejich obraznost. Běžný uživatel jazyka se nad souvislostí těchto spojení a kognitivní vědou nejspíše nezamýšlí. Každodenním byť bezděčným užíváním však dokazuje, že lidské jazykové smýšlení je obdivuhodným synergickým systémem uvnitř lidské mysli, která nepotřebuje vytvářet nová slova pro to, aby pojmenovala novou komunikační situaci. Stačí je použít jinak. A na jazyk se umět dívat jinak. Stejně jako to dělá kognitivní věda.

13 Zdroje

PRIMÁRNÍ

A) Tištěné:

ČERMÁK, František, HRONEK, Jiří. *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. Praha: Leda, 2009. ISBN 9788073352158

FILIPEC, Josef et. al. *Slovník spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2010. 647. ISBN 978-80-200-1347-7

MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997. 866. ISBN 80-7106-242-1

MRHAČOVÁ, Eva. *Lidské tělo v české a polské idiomatice*. Šenov u Ostravy: Tilia, 2004. 412. ISBN 80-86101-90-8

REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Český Těšín: Leda, 2001. 752. ISBN 80-85927-85-3

ZAORÁLEK, Jaroslav. *Lidová rčení*. Praha: Aurora, 1996. 741. ISBN 80-85974-10-X

B) Elektronické:

The Free Dictionary by Farlex

Martin Svoboda. Citáty slavných osobností. *Citáty o psech*. [online]. 1.5.2016 [cit. 2016-04-02]. Dostupné z: <http://citaty.net/citaty-o-psech/>

SEKUNDÁRNÍ

A) Tištěné:

BOZDĚCHOVÁ, Ivana. *Současná terminologie (se zaměřením na kolokační termíny z lékařství)*. Praha: Karolinum, 2009. 270. ISBN 978-80-246-1539-4

HNÍZDIL, Jan. *Zařikávač nemocí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2014. 208. ISBN 978-80-7422-321

LAKOFF, George. *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha: Triáda, 2006. 655. ISBN 80-86138-78-X

POKORNÝ, Jan. *Lingvistická antropologie (jazyk, mysl a kultura)*. Praha: Grada, 2010. 352. ISBN 978-80-247-2843-8

SEDLÁKOVÁ, Miluše. *Vybrané kapitoly z kognitivní psychologie*. Praha: Grada, 2004. 252. ISBN 8024703750

SCHWARZOVÁ, Monika. *Úvod do kognitivní lingvistiky*. Praha: Dauphin, 2009. 205. ISBN 978-80-7272-155-9

ŠKANDEROVÁ, Adéla. *Obráz vybraných somatismů v českém jazyce*. Praha, 2013. Bakalářská práce. Univerzita Karlova v Praze. Fakulta pedagogická. Vedoucí práce PhDr. Ladislav JANOVEC, Ph.D.

THAGARD, Paul. *Úvod do kognitivní vědy: Mysl a myšlení*. Praha: Portál, 2001. 231. ISBN 80-7178-445-1

VAŇKOVÁ, NEBESKÁ A KOL. *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005. 343. ISBN 80-246-0919-3

VAŇKOVÁ, Irena. *Nádoba plná řeči*. Praha: Karolinum, 2007. 312. ISBN 978-80-246-1122-8

B) Elektronické:

Jana Pražanová. *Zuby – duchovní příčiny problémů. Jana Pražanová – semináře, terapie, koučování*. [online]. 1.5.2016 [cit. 2016-04-09]. Dostupné z: <http://terapie-poznetu.cz/?p=1022>

Zdeněk Sedlák. *Duševní příčiny nemocí podle abecedy. Bylinky-Maya*. [online]. 1.5.2016 [cit. 2016-03-08]. Dostupné z: <http://www.bylinky-maya.cz/dusevni-priciny-nemoci/>